

**BİR DİL BİLİMİ OLARAK VAZ' İLMİ
VE TARİHSEL GELİŞİMİ**

*The Science of Waḍ' as A Branch of Linguistics
and Its Historical Development*

İbrahim Özdemir

Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

ibrahimpalevi@hotmail.com

ORC-ID: 0000-0001-8119-1520.

Öz

Müslüman âlimler şer'î nasların/ilahî hitabın doğru anlaşılması ve yorumlanması için temelde iki tür bilim inşa etmişlerdir. Bunlardan biri, şer'î nasların dilini oluşturan Arapçayı farklı yönlerden ele alan, *el-ulûmü'l-âliye*, *el-ulûmü'l-Arabiyye* gibi isimlerle anılan ve dinî ilimler için zemin teşkil eden dil bilimleridir. Diğeri de doğrudan şer'î nasları konu edinen, *el-ulûmü'l-âliye*, *el-ulûmü'l-İslâmiyye*, *el-ulûmü'd-diniyye* gibi adlarla anılan ve bu nasları farklı amaçlarla inceleyen fıkıh usûlü, fıkıh, kelam, tefsir, hadis, tasavvuf vb. din bilimleridir.

İslâm medeniyetine mensup âlimler tarafından tedvin edilen dil bilimlerinden biri de burada üzerinde duracağımız vaz' ilmidir. Bu ilim şer'î nasların dilini oluşturan Arapça lafızları, vaz' (*lafızlara anlam yükleme*) açısından konu edinip bunların kim tarafından ne tür anlamlar için ve hangi yöntemlerle vaz' edildiğini incelemektedir. Vaz' ilmi Arapça lafızları birtakım kapsamlı kategorilere (*masdar*, *zamir*, *harf*, *müştak*, *fil...*) ayırarak her bir kategorinin ne tür bir anlam ifade etmek için konulduğunu kural ve örnekleriyle birlikte beyân

etmektedir. Bu ilim Arapça lafızları konu edinen tüm dil ve din bilimlerinin zeminini oluşturduğu gibi Arap dilinin bir özeti olup bütün dinî ve lisânî ilimlerin talim edilmesinin ilk adımını da oluşturmaktadır.

Her ilimde olduğu gibi vaz' ilmi de tarihî süreç içerisinde bazı aşamalardan geçmiş ve birçok Müslüman âlimin katkısıyla tekâmül ederek günümüze gelmiştir. Bu çalışmada ana hatlarıyla vaz' ilmi, bu ilmin tarihsel gelişimi ve literatürü üzerinde durulacak ve nihayetinde de bu ilmin mahiyetine yönelik tartışmalara yer verilecektir. Nitekim vaz' ilmi başta fıkıh usûlü olmak üzere nahiv, belagat, beyân ve mantık gibi birçok ilimle yakından irtibatlıdır. Yer verilen konular ele alınırken vaz' ilmine ilişkin klasik ve modern çalışmalara müracaat edilecek ve çalışmanın tarihsel gelişimi kronolojik sıralamaya uygun olarak işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Vaz', Vaz' İlmi, Dil Bilimleri, Din Bilimleri, Fıkıh Usûlü

Abstract

Muslim scholars have built two basic kinds of science for the proper comprehension and interpretation of the nass of the Sharî'a/divine expression. One of them includes the linguistics that approaches the Arabic language from different angles, constitutes the basis of the language of the nass of the Shari'a, and is known with the names such as *al-ulûm al-'âliya*, *al-'ulûm al-'Arabiyyah*. The other one is the science of religion covering the method of fiqh, fiqh, theology, tafsîr, ḥadith, taşawwuf, which directly handles the nass of Sharî'a, is known with the names like *al-'ulûm al-'âliya*, *al-'ulûm al-Islâmiyyah*, *al-'ulûm al-diniyya*, and analyzes these nass with different purposes.

One of the branches of linguistics compiled by scholars from the Islamic civilization is the science of wađ' that we will concentrate on in this study. This science handles the Arabic phrases (*lafz*) that constitute the basis of the nass of the Sharî'a in terms of wađ' (giving meaning to the words) and examines wađ' in terms of the person performing wađ', the kind of meaning and methods. The science of wađ' classifies the Arabic phrases in some broad categories (infinitive, pronoun, letter, derivative, verb), and defines the reason why each category is created for obtaining what kind of

meaning along with the rules and examples. This science is the foundation for all linguistic and religious sciences whose subject is Arabic phrases, also is a summary of the Arabic language, and is the initial step in teaching all religious and lingual sciences.

As in all sciences, the science of wađ' has progressed through some stages in the historical process and has endured to the current day by developing with the contributions of various Muslim scholars. In the study, the science of wađ', the historical growth and literature of this science will be highlighted in general, and lastly, the nature of the science will be discussed. As a matter of fact, the science of wađ' is intimately correlated with several sciences such as syntax (*naħv*), rhetoric (*balāga*), declaration (*bayān*), and logic (*mantık*), and particularly fiqh method. While addressing the subjects, the classical and modern works related to the science of wađ' will be employed, and the historical growth of the study will be handled following the chronological order.

Keywords: Wađ', Science of Wađ', Linguistics, Science of Religion, Fiqh, Method

Giriş

Bir sözden/hitaptan maksat onunla kast edileni doğru anlayıp ona göre davranmaktır. Bir hitabı doğru anlamak ise onun dilini yeterli düzeyde bilmekle mümkündür. Bundan dolayıdır ki İslâm âlimleri insana hitap eden şer'î nasları konu edinen din bilimlerinin yanı sıra bu nasların dilini oluşturan Arapça lafızları farklı açılardan konu edinen dil bilimlerini de inşa etmişlerdir. Nitekim İslâm medeniyetinde erken dönemlerden itibaren inşa edilen din ve dil bilimlerine bakıldığında her iki alanda da sayısız eserin vücuda getirildiği görülür. Müslüman âlimleri bu çok yönlü eserlere sevk eden etkenlerin başında dinin geldiği, izahtan varestedir. Zira Müslüman âlimler Arapçayı salt bir iletişim dili değil, Müslümanca bir hayatı mümkün kılan dinî nasların tahakkuk ettiği bir din dili olarak telakki etmiş ve dolayısıyla onu bütün yönleriyle ele alıp incelemişlerdir. Yapılan bu incelemeler sonucunda ortaya çıkan dil bilimlerine âlet ilimleri; bu bilimlerin kullanım sahasını oluşturan ve şer'î nasları doğrudan konu edinen fıkıh usûlü, fıkıh, kelam, tefsir, hadis ve tasavvuf gibi dinî ilimlere de 'âli/yüce ilimler adı verilmiştir.

İslâm medeniyetine mensup âlimler tarafından tedvin edilen dil bilimlerinden biri de bu çalışmada üzerinde duracağımız vaz' ilmidir. Bu ilim, şer'î nasların dili olan Arapça lafızları şahsî ve nev'î vaz' türleri açısından konu edinmekte, bu lafızların kim tarafından ne tür anlamlar için ve hangi yöntemlerle konulduğunu incelemektedir. Vaz' ilmi, lafızları kapsamlı birtakım kategorilere ayırarak her bir kategorinin ne tür bir anlam ifade etmek için vaz' edildiğini kural ve örnekleriyle birlikte beyân etmektedir. Daha genel bir ifadeyle vaz' ilmi; Arapça lafızları manaya konuluş açısından ele alıp külli/âmm olanları cüzi/hâss olanlardan, tek anlamlı çok anlamlılardan, eş anlamlı çelişik ve zıt anlamlılardan, hakikat türü lafızları mecaz ve kinâye türü lafızlardan ve farklı disiplinlere ait ıstılahları birbirinden ayırtırmayı konu edinen esaslî bir dil bilimidir. Sözlü ve yazılı ifadeleri oluşturan lafızların kullanıldığı anlamların, konulduğu anlamlardan farklı olup olmadığı da bu ilimle ortaya çıkmaktadır. Vaz' ilminin, lafızları konu edinen tüm dil ve din bilimlerinin zeminini oluşturması da buradan kaynaklanmaktadır. Bütün bunları dikkate aldığımızda vaz' ilminin Arap dilinin bir hülâsası olduğunu ve dolayısıyla bütün dil ve din bilimlerinin tedrisinde ilk adımı oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Her ilimde olduğu gibi vaz' ilmi de tarihî süreç içerisinde bazı aşamalardan geçmiş ve birçok Müslüman âlimin katkısıyla tekâmül ederek günümüze gelmiştir. Nitekim her bilim dalı, bir konu ve gaye etrafında birleşen birtakım mebâdî ve mesâilden oluşan birikim (telâhuk) ve bu birikimin tabi tutulduğu bir terkip ameliyesi (telâkuh) sonucu varlık kazanmaktadır. Bu çalışmada ana hatlarıyla vaz' ilmi, bu ilmin tarihsel gelişimi ve literatürü üzerinde durulacak ve sonunda da vaz' ilminin mahiyetine yönelik tartışmalara/diğer ilimlerle olan ilişkisine yer verilecektir.

1. Ana Hatlarıyla Vaz' İlmi

Bir ilmi yeterli düzeyde bilmenin ilk adımı, o ilmin konu edindiği kavram ve terimlerin yanı sıra tanım ve gayesini de bilmektir. Dolayısıyla çalışmamızın asıl konusunu oluşturan vaz' ilmi ve tarihsel gelişimine geçmeden bu ilmin konusu olan vaz' kavramına, ilgili kavramlara, vaz' ilminin tanım ve gayesine yer vermek yerinde olacaktır.

1.1. Vaz' Kavramı

Klasik sözlüklerde vaz' kelimesi için "bir şeyi bir yere koymak", "döğürmek", "düşürmek" ve "oluşturmak" gibi birtakım anlamlar zikredilmektedir (İbn Manzûr, 1414, 8/ 395-396). Bunlardan vaz' ilminin konusunu oluşturan vaz' kavramına en uygun olanı, "bir şeyi bir yere koymak" anlamıdır. Bu nedenledir ki başta vaz' ilmi olmak üzere farklı amaçlarla bu kavrama yer veren fıkıh usûlü, nahiv, mantık ve beyân ilmine dair yazılan eserlerde vaz'ın terim anlamıyla birlikte genelde bu lügavî anlamına yer verilmektedir.

Vaz' yoluyla manaya delâlet eden ve "çizgiler", "bedensel işaretler", "sayısal işaretler", "dikili işaretler" ve "lafızlar"dan oluşan beş gösterge türü (الدوال الخمس) bulunmaktadır (İbn Yaîş, 2001, 1/20).¹ Bunlar kendi içinde "lafız" ve "lafız dışı" olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Binâenaleyh vaz' kavramının biri, bütün bu göstergeleri kapsayacak şekilde genel; diğeri lafızla sınırlı olduğu için özel olmak üzere iki farklı anlamı/tanımlı bulunmaktadır. Çoğu âlimler genel anlamdaki vaz'ı: "Bir şeyin başka bir şey için tahsis edilmesidir ki; birinci şey zikredilir veya hissedilirse ikinci şey (bu tahsisi bilen tarafından) anlaşılır" (Seyyid Şerif, 1289, 43; Molla Câmî, 1310, 5) şeklinde tanımlamaktadır. Bu anlamdaki vaz' kavramı lafızları konu edinen vaz' ilminde değil, "ilmü'd-delâle/gösterge bilim/semantik" gibi isimlerle anılan ve gösterge niteliği taşıyan her türlü nesneyi inceleyen bilim dalı/dalları tarafından incelenmektedir (Muh-tar Ömer, ts., 11-12).

Lafızla ilgili olan vaz' kavramına gelince bu da biri genel, diğeri özel olmak üzere iki farklı anlama geldiğinden iki ayrı şekilde tarif edilmektedir. Vaz' âlimleri, hakikat olsun mecaz olsun tüm lafız türlerini kapsayan genel anlamlı vaz'ı: "Lafzın herhangi bir manaya delâlet etmesi için tahsis edilmesidir" (Semerkandî, vr. 4) şeklinde tanımlamaktadırlar. Bu tanım, bazı vaz' âlimlerinin yanı sıra şer'î nasları mana-hüküm bağlamında ele alan usûlcüler tarafından da tercih edilmektedir (Teftâzânî, ts., 2/372). Vaz' bilginleri sadece hakikat türü lafızlara özgü olan özel anlamlı vaz'ı da: "Lafzın kendi başına (karine olmaksızın) bir manaya delâlet etmesi için

1 Vaz'ın mantık ve felsefede kullanılan, on kategoriden birini oluşturan ve "cevherin konumu/durumu" şeklinde ifade edilebilen üçüncü bir anlamı da söz konusudur.

tayin edilmesidir” biçiminde tarif etmektedirler (Semerkandî, vr. 4). Başta Sekkâki (öl. 626/1229) ve İcî (öl. 756/1355) olmak üzere daha çok beyân âlimleri tarafından benimsenen bu tarife göre, karineye ihtiyaç duymadan manaya delâlet eden hakikat türü lafızlarda vaz’ söz konusu iken manaya delâleti karineye bağlı olan mecaz ve kinâye türü lafızlarda söz konusu değildir (Sekkâki, ts., 357-358; İcî, 1312, 303; Dıcvî, 1920, 7). Vaz’ âlimleri de genelde bu tanımı/anlamı tercih etmekte ve bu tercihi, “vaz’ kavramı zikredildiğinde bu anlamın ilk akla gelmesi, karineye bağlı olmaması, daha yaygın olması, lafız ve delâletin tabi tutulduğu bütün taksimlerde bu anlamın esas alınmış olması” gibi birtakım gerekçelere dayandırmaktadırlar (İsmetullah Efendi, vr. 16).

1.2. İlgili Kavramlar

Vaz’ kavramıyla yakından ilişkili olan iki kavram bulunmaktadır. Bunlardan biri, “(vaz’edilen) bir lafzı zikredip ondan hakikî anlamı veya bu anlamla alakalı olan mecazî manayı kast etmek” anlamındaki isti’mâl kavramıdır (Karâfi, 1973, 20). Diğeri de “muhatapın, mütekellim tarafından kullanılan bir lafzı, muradına uygun olduğunu zannettiği bir manaya veya bu manayı da kapsayan genel bir anlama yorumlaması” (Karâfi, 1973, 20) manasındaki *haml* kavramıdır. Tanımlarından da anlaşılacağı üzere bu iki kavram vaz’ kavramını hem anlam hem de işlev bakımından tamamlamaktadır. Nitekim vaz’ bu iki kavram veya unsurla birlikte tasavvur edildiğinde anlamsal bir bütünlük oluşmaktadır. Şöyle ki vaz’ yoluyla varlık kazanan lafızlar, isti’mâle konu olup muhatap tarafından uygun görülen manalara hamledilmek suretiyle vaz’ın amacı gerçekleşmektedir. Çünkü vaz’la kast edilen temel amaç, hitapta kullanılacak olan lafızlara anlam yükleyip bu lafızlarla muhatapı bilgilendirmektir/iletişim sağlamaktır. Bu da ancak vaz’ın yanı sıra her iki kavramın veya unsurun da söz konusu olmasıyla mümkündür. Bundan dolayıdır ki vaz’a konu olmasına rağmen isti’mâle konu olmayan ya da muhatap tarafından algılanıp uygun görülen anlamlara hamledilmeyen lafızlar hakikat veya mecaz niteliğini kazanmazlar. Bu iki niteliği kazanmayan lafızlarla anlamlı cümleler kurmak veya muhatapı bilgilendirmek ise mümkün değildir. Binâenaleyh *vaz’*, *isti’mâl* ve *haml* kavramları/unsurları ontolojik ve epistemik bir hiyerarşi içerisinde birbirini bütünlükleyerek

anlamlı lazıf ve cümleler (dil) oluşturabilmektedir.² Şer'î naslardan hüküm elde etme faaliyetinde bulunan usûlcülerin eserlerinde yer verdikleri elfâz bölümünün başında bu üç kavramın yer alması da buradan ileri gelmektedir. İleride bu konu üzerinde durulacaktır.

2. Vaz' İlminin Tanımı

Her ilimde olduğu gibi vaz' ilmi de biri konu, diğeri gaye olmak üzere iki bakımdan tanımlanmaktadır. Konu bakımından yapılan tanım bu ilmi diğer ilimlerden ayırıştırırken gaye bakımından yapılan tanım da bu ilimle elde edilen faydaları nazara verip tahsil erbabının şevkini artırmayı hedeflemektedir. Vaz' ilmi konu bakımından farklı ifade ve şekillerde tanımlanmakla birlikte bu tanımların muhteva açısından birbirine yakın olduklarını söylemek mümkündür. Bunlardan bazıları şöyledir: "Vaz' ilmi, umûm-husûs ve şahsîlik-nev'îlik yönlerinden örfî vaz'ın hallerinden bahseden bir ilimdir.", "Vaz' ilmi, vaz' açısından lafzın hallerinden bahseden kurallar bütünüdür.", "Vaz' ilmi, Arapça lafızların anlamları için vaz'ediliş keyfiyetini konu edinen bir ilimdir (Egînî, 1311, 73; Sûrî, 1976, 60; İsmetullah Efendi, vr. 1).

3. Vaz' İlminin Konusu

Yukarıda yer verilen tanımlar incelendiğinde vaz' ilminin/konusunun; vâzî' (anlam yükleyen), mevzu' (lafız) ve mevzû'un leh (mana) olmak üzere üç ana unsurdan oluştuğu görülür. Vaz' kavramı her üç unsur bakımından da birtakım kategorilere ayrılmaktadır. Bunları kısaca şöyle sıralayıp izah etmek mümkündür:

3.1. Vâzî' açısından vaz'

Vâzî, vaz' ameliyesinin fâil unsurunu oluşturan zata verilen isimdir (Kefevî, 1993, 935). Vâzî' lafızlara anlam yükleyen, daha genel bir ifadeyle varlıklara isim veren ve böylece iletişimin temel gösterge ve vasıtaları olan anlamlı lafızları/dili oluşturan zattır. Âlimler vaz' unsurunu vâz' açısından lugavî, şer'î ve örfî olmak üzere üç ana kısma ayırmaktadırlar.

2 Bu kavramlarla ilgili daha fazla bilgi için bk. Kefevî, 1993, 934.

3.1.1. Lugavî vaz'

Klasik sözlüklerde yer alan sayısız lafızlarda görüldüğü gibi lugat ehli tarafından gerçekleştirilen vaz'a lugavî vaz' adı verilmektedir (Rahmi, 1311, 24-25). Dili oluşturan anlamlı lafızların (الموضوعات اللغوية) kahir ekseriyeti bu kısımdan oluşmaktadır. Vaz' kelimesi mutlak olarak zikredildiğinde ilk akla gelen de onun bu anlamıdır.

3.1.2. Örfî vaz'

Toplumun bir kesimi (örf ehli) tarafından gerçekleştirilen vaz' türüdür. Bu vaz' türü kendi içinde iki kısma ayrılmaktadır. Biri usûl, nahiv ve fıkıh âlimleri gibi muayyen bir disipline ait bir grup tarafından gerçekleştirilen ve örf-i hâss adıyla anılan vaz' kısmıdır (Anter, 2018, 14). Tüm disiplinlere ait terimler bu kısma girmektedir. Bu türe "örf-i hâss" adının verilmesi, onun muayyen bir topluluğa ait olması nedeniyledir. Mezkûr kısma ıstılâhî vaz' adı da verilmektedir. Örfî vaz'ın diğer kısmı ise "dabbe" ve "hâdise" sözcüklerinde görüldüğü gibi lugat ehlinden bilinmeyen bir kesim tarafından gerçekleştirilen ve örf-i âmm adıyla anılan vaz' türüdür. Örfî vaz' kavramı mutlak olarak zikredildiğinde ilk olarak bu kısım akla gelmektedir (Rahmi, 1311, 25).

3.1.3. Şer'î vaz'

Naslarda zikredilen salât, zekât, savm, hac vb. lafızlarda görüldüğü gibi Şâri' tarafından dinî-şer'î anlamlar yüklenerek gerçekleşen vaz' kısmıdır (Anter, 2018, 14). Nitekim salât, zekât ve savm kelimelerine Şâri' tarafından lugavî anlamlarını da içeren farklı birtakım dinî anlamlar yüklenmiştir.³

Vâzı' unsuru açısından söz konusu olan ve yukarıda kısaca açıklanan üç vaz' kategorisi arasında bir hiyerarşi söz konusudur. Zira şer'î ve örfî vaz' kısımları lugavî vaz' kısmına terettüp etmektedir. Diğer bir ifadeyle lugavî vaz' türü diğerlerinden önce gelmektedir. Lugavî anlama *asıl* adının verilmesi de buradan neşet etmektedir (Enbâbî, 1315, 49). Örfî vaz' kısmı da şer'î vaz' kısmına terettüp etmektedir (Şirâzî, 2013, 90; Anter, 2018: 15). Binâenaleyh bir lafız lugat, şeriat ve örfte farklı anlamlara geliyorsa bu

3 Bu tür kelimeler hakkında daha fazla örnek ve bilgi için bk. Râzî, 1994.

hiyerarşiye göre o lafza anlam verilmelidir. Anılan dört vaz' kategorisinden her biri, nispet edildiği vâzı'n ismini alarak "lugavî hakikat", "şer'î hakikat" ve "örfî/ıstilahî hakikat" şeklinde isimlendirilmektedir.

3.2. Lafız açısından vaz'

Vaz' kavramı lafız unsuru açısından şahsî ve nev'î olmak üzere iki ana kısma ayrılmaktadır.

3.2.1. Şahsî vaz'

Şahsî vaz' özel isim, cins isim, işaret ismi, mevsûl, zamir, harf, zarf ve masdar lafızlarında olduğu gibi "Lafzın, kendi özel maddesiyle/yapısıyla mülâhaza edilip âmm veya hâss bir anlam için tahsis edildiği vaz' türüdür". (Dicvî, 1920, 4). Bu kısma "şahsî" adının verilmesi, vaz' edilen lafzın kendine hâss yapısıyla mülâhaza edilmesi nedeniyledir. Bu vaz' türü, mana bakımından âmm olabileceği gibi hâss da olabilmektedir. Nitekim bu kısma dâhil olan cins isimler âmm birer mana için konulurken özel isimler hâss birer mana için konulmuştur. Dolayısıyla "vaz'ın şahsîliği" ile "mananın hususîliği" arasında zorunlu bir ilişki bulunmadığı gibi "vaz'ın şahsîliği" ile "mananın umumîliği" arasında da bir çelişki bulunmamaktadır. Zira şahsîlik ve nev'îlik nitelemeleri lafza; hususîlik ve umumîlik nitelemeleri de manaya aittir (Rahmi, 1311, 32). Müşahhas yapılarıyla mülâhaza edilip muayyen birer mana için vaz' edilen özel isimler, cins isimler, işaret isimleri, mevsûl isimler, şart ve istifham isimleri, nekre isimler, harfler, zarflar, zamirler ve mastarlar şahsî vaz' kısmının örneklerini oluşturmaktadır (Anter, 2018, 30). Şahsî vaz' kısmına örnek verilen mezkûr lafız türlerinde delâlet birliği bulunmadığından bunların nev'î vaz' yöntemiyle vaz' edilmeleri mümkün değildir. Zira delâlet birliği ancak kalıp/vezin/heyet birliği bulunan lafız türlerinde söz konusu olabilmektedir.

3.2.2. Nev'î vaz'

Âlimler bu vaz' türünü: "Fiil ve müştak isimlerin yanı sıra her türlü mürekkep ve cümlenin, küllî bir kural vasıtasıyla mülâhaza edilip manaya tahsis edildiği vaz' türüdür" (Rahmi, 1311, 45) şeklinde tanımlamaktadırlar. Nev'î vaz' kısmında müfret ve mürekkep lafızlar, kendi türleriyle

birlikte tümel bir kural vasıtasıyla tasavvur edilerek anlamları için vaz'edilir. Örneğin, ism-i fâil, "Fail kalıbında olan her müştak lafız, bir zat, bu zatla kaim veya ondan sadır olan hades ve zata yapılan nisbet için tahsis edilmiştir" şeklindeki bir küllî kural halinde mülâhaza edilerek anlamı için tahsis edilmektedir. Nev'î vaz' türü için Türkçeden bir örnek vermek gerekirse "Sonuna *ler* veya *lar* ekini alan her lafız çoğul anlama delâlet etmek için konulmuştur" şeklindeki bir örneği zikredebiliriz. Müştak lafızların vaz'ı anılan yöntemle gerçekleştiği gibi bütün mecaz, kinâye ve her türden mürekkep yapının vaz'ı da bu yöntemle gerçekleşmektedir (Anter, 2018, 31). Sözelimi, mecaz türü lafızları vaz' eden zat, "Karineyle birlikte kullanılan her lafız, aslı/vaz'î anlamıyla ilişkili olan manaya delâlet etmek üzere vaz'ettim" şeklindeki tümel bir kural ile tüm mecaz lafızları tek defada tahsis edebilmektedir. Mürekkep lafızlar da aynı şekilde nev'î vaz' yöntemiyle manaya tahsis edilmektedir. Nitekim vâzî, bu lafızların anlamlarını belirlerken "Müsned ve müsned ileyh'ten oluşan her isim cümlesini/fiil cümlesini, müsnedin müsned ileyh için sabit olduğuna veya olmadığına delâlet etmek üzere vaz'ettim" şeklinde bütün isim/fiil cümlelerini kapsayan küllî bir yöntemi kullanmaktadır. Bu vaz' kısmına "nev'î" adının verilmesi, aynı kalıba/yapıya sahip olan bütün lafızların/terkiplerin türleriyle birlikte tasavvur edilerek mana için tek bir seferde konulması nedeniyledir. Müsennâ, cemi, musağğar, ism-i mensûb, el takısını alan isimler ve kalıp/kip yoluyla manaya delâlet eden bütün lafızlar da nev'î vaz' kısmına girmektedir.

Nev'î vaz' kapsamına giren lafızlar, şahsî vaz' kapsamına giren lafızlardan nicelik açısından daha fazla olduğu gibi nitelik/hüküm bakımından da daha önemlidir. Zira şer'î hükümlerin çoğunu barındıran emir ve nehiyeler nev'î vaz' kapsamında yer almaktadır. Şer'î nasları mana-hüküm bağlamında ele alan usûlcülerin, kalıbıyla/heyetiyle mana ve hükme delâlet eden bu tür lafızların üzerinde çokça durmaları ve eserlerinin baş tarafında emir ve nehiy konularına yer vermeleri de buradan kaynaklanmaktadır.

4. Mana Açısından Vaz'

Örfî/ıstilahî anlamdaki vaz', mana unsuru açısından üç kısma ayrılmaktadır: "Mana hâss mülâhaza âleti hâss", "mana âmm mülâhaza âleti âmm" ve "mana hâss mülâhaza âleti âmm" (İsmetullah Efendi, vr. 1). Vaz'ın mana bakımından bu üç kısma ayrılması, mananın vaz' işlemi esnasında mülâhaza

ediliş şeklinden kaynaklanmaktadır. Zira lafzın vaz'ına konu olan mana ya "kendi özel yapısıyla mülâhaza edilen hâss bir manadır" ya "kendi umumî yapısıyla mülâhaza edilen âmm bir manadır" ya da "külli bir kural vasıtasıyla tasavvur edilen hâss bir manadır." Vaz'a konu olan lafız da manada olduğu gibi ya kendi hâss maddesiyle ya da türleriyle birlikte külli bir kural vasıtasıyla mülâhaza edilerek mana için tahsis edilmektedir. Bu da vaz'a konu olan lafız ve mana için biri âmm diğeri hâss olmak üzere iki tür vaz' âletinin bulunduğunu göstermektedir (Anter, 2018, 37). Mana unsuruyla ilgili yukarıda yer verilen üç vaz' kısmını kısaca şöyle açıklamak mümkündür:

4.1.1. Mana Hâss Mülâhaza Âleti Hâss

Âlimler bu vaz' kısmını: "Bir lafzın hariçte veya zihinde müşahhas olan bir mana için şahsî veya nev'î vaz' yöntemiyle tahsis edilmesidir." şeklinde tanımlamaktadırlar (Dicvî, 1920, 8). Mezkûr adın bu kısma verilmesi, hem lafzın vaz'ına konu olan mananın hem de bu mananın mülâhaza ediliş âletinin hâss olmasına dayanmaktadır. Bu vaz' türü, lafız açısından hem şahsî hem de nev'î olarak gerçekleştirilmektedir. Şahsî vaz' türünün ittifaqla kabul edilen en yaygın örneği özel isimlerdir. Özel isimlerde vaz'ın şahsî olması, bu lafızların vaz' esnasında kendi özel yapılarıyla mülâhaza edilmesinden kaynaklanırken hâss olması ise vaz'a konu olan mananın ve bu mananın mülâhaza ediliş âletinin müşahhas olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kısmın nev'î türü ise sadece müteahhir âlimler tarafından kabul edilmektedir. Onlar bu vaz' türü için ölçü kalıplarını/vezinleri örnek vermektedirler. Nitekim ölçü kalıpları, "ل ع ج" harflerinden oluşması mümkün olan her kalıp" şeklindeki külli bir kural vasıtasıyla mülâhaza edilip anlamları için tahsis edilmektedir. Bu kalıplardan her biri, "Fâ, ayn ve lâm harflerinden oluşan her kalıp bu kalıpla ölçülen muayyen siğalara/mevzunlara delâlet etmek üzere vaz' edilir." şeklindeki nev'î bir yöntemle muayyen kalıplar için tayin edilmektedir (İsmetullah Efendi, vr. 1). Anılan harflerden oluşan ölçü kalıplarına mazî, müzari, emir, nehiy ve diğer tüm kalıplar girmektedir. Mutekaddimûn âlimlere gelince bunlar, "mana hâss mülâhaza âleti hâss" kısmının şahsî vaz' türünden başka bir tahakkuk şeklinin bulunmadığını söylemektedirler. Diğer bir ifadeyle İcî öncesi âlimlere göre nev'î vaz' türünün "mana âmm mülâhaza âleti âmm" türünden başka bir türü söz konusu değildir (Anter, 2018: 40).

4.1.2. Mana Âmm Mülâhaza Âleti Âmm

Vaz' âlimleri mana âmm mülâhaza âleti âmm türünü: "Şahsî veya nev'î vaz' yoluyla mülâhaza edilen bir lafzın, küllî yapısıyla mülâhaza edilen âmm bir manaya tahsis edilmesi." (Bihî, 2018, 17) şeklinde tanımlamaktadırlar. Bu kısımda lafzın vaz' edildiği mana, kendi umumuyla mülâhaza edilen âmm bir manadır. Mana âmm olunca onun mülâhaza ediliş âleti de doğal olarak âmm olacaktır. Bunun nedeni de âmm olan bir mananın ancak kendi umumuyla mülâhaza edilebilmesidir. Bu kısma anılan adın verilmesi, hem vaz' edilen mananın hem de mülâhaza ediliş âletinin âmm olmasından ileri gelmektedir. Bir öncekinin aksine bu vaz' kısmı, lafız açısından hem şahsî hem de nev'î vaz' şeklinde gerçekleşebilmektedir. Âlimler yukarıda yer verilen vaz'ın şahsî kısmına nekre isimleri, mastar ve cins isimleri örnek verirken nev'î kısmına da fiilleri, müştak isimleri, isnadî, izafî ve diğer mürekkep türlerini örnek vermektedirler (Bihî, 2018, 17; Anter, 2018, 44).

Mana unsuru açısından söz konusu olan ve yukarıda yer verilen her iki vaz' kısmında da vaz'a konu olan mana ile mananın mülâhaza ediliş âleti mülâhaza açısından farklı olsa da hariçte bir ve aynı şeydir. Nitekim ilk kısımda vaz'a konu olan mana hâss olup kendi hususiliğiyle mülâhaza edilirken ikinci kısımda ise âmm olup kendi umumiliğiyle mülâhaza edilmektedir. Bu da her iki kısımda mana ve mülâhaza âletinin zatî açıdan bir, itibarî açıdan farklı olduğunu göstermektedir.

4.1.3. Mana hâss mülâhaza âleti âmm

Vaz' bilginleri mana hâss mülâhaza âleti âmm kısmını: "Lafzın konulduğu mananın hâss, mananın mülâhaza ediliş âletinin ise âmm olduğu vaz'" (İcî, 2016, 23; Cöngî, 2016, 195) olarak tarif etmektedirler. İlk defa İcî tarafından ortaya konan bu kısma mezkûr adın verilmesi, buradaki mananın hâss, mülâhaza âletinin âmm olması nedeniyledir. İlk iki kısmın aksine bu kısımdaki mana ile onun mülâhaza ediliş âleti birbirinden farklıdır. Çünkü bu kısımda vaz'a konu olan mana hâss olup küllî bir kavramla mülâhaza edilmektedir. Diğer bir ifadeyle bu kısımdaki mana cüzîdir; mülâhaza ediliş âleti ise küllîdir. İsm-i işaret, ism-i mevsûl, zamir ve harflerden oluşan dört lafız türü, bu vaz'ın yaygın örneklerini oluşturmaktadır (Dicvî, 1920,

8).⁴ Nitekim vâzî ‘ نَأْ/ene zamirini vaz’ederken bu lafzı kendi özel yapısıyla mülahaza edip “müfret mütekellim” (birinci tekil şahıs) şeklinde âmm bir kavram vasıtasıyla tasavvur ettiği sayısız muayyen fertlerin her biri için tek defada vaz’etmektedir. هذا/hâzâ lafzını vaz’ederken onu şahsî vaz’ yöntemiyle mülahaza edip “kendisine işaret edilen müfret, müzekker bir nesne” şeklindeki âmm bir kavramla mülahaza ettiği sayısız muayyen fertlerin her biri için bir defada vaz’etmektedir. الذي/el-lezi lafzını vaz’ederken onu şahsî vaz’ yöntemiyle tasavvur edip “sıla cümlesiyle alakalı olup mütekellim ile muhatap tarafından bilinen şey” şeklindeki küllî bir kavramla mülahaza ettiği muayyen fertlerin her biri için tek seferde tahsis etmektedir. من/min harf-i cerini vaz’ederken de bu lafzı kendi özel yapısıyla mülahaza edip “mutlak ibtidâ” şeklindeki âmm bir kavram kapsamında tasavvur ettiği sayısız cüzî ibtidâların her biri için bir defada vaz’etmektedir (Neccâr, 2018, 13-14). Bu vaz’ kısmında lafzın tahsis edildiği manalar sayılamayacak kadar çok olduklarından bu lafızları vaz’eden zatın, ilgili anlamları tek tek mülahaza etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla vâzî‘ zat, bu lafız türlerinden birinin anlamını belirlerken söz konusu manaları/fertleri küllî bir kavramla icmâlî olarak mülahaza edip, ilgili lafzı bu manalar için bir defada tahsis etmektedir.⁵ Binâenaleyh bu vaz’ işleminde, bir lafız birden çok anlam için aynı anda vaz’edilmektedir (Eginî, 1311, 74). Bahse konu dört lafız türü bu özellikleriyle müşterek lafız türünden ayrılmaktadır. Çünkü müşterek lafızlar, her bir anlamı için ayrı ayrı vaz’edilmektedir. Bu dört lafız türü aynı özellikleri nedeniyle birçok anlam ferdinde kullanılan nekre kelimelerden de ayrılmaktadır. Zira aynı kavrama ait birçok cüzî fertte kullanılan nekre isimlerdeki çokluk, bedelî (şuyû‘î) bir çokluktur. Mezkûr lafızların kullanıldıkları manalar ise karinelerle belirlenmiş cüzî fertlerdir. Nekre isimlerin kullanıldıkları cüzî fertleri birbirinden ayıran husus kullanımdır. Dört lafız türünün kullandığı cüzî fertleri birbirinden tefrik eden ise hitap, işaret ve sila gibi karinelerdir.

4 Küllî bir mefhuma raci olan gaib zamir ile küllî/cins bir manada kullanılan ism-i işaret ve ism-i mevsûlün küllî mi cüzî mi olduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır (Desûki, 1929, 124-125).

5 Vaz’ âleti olarak işlev gören bu küllî kavram, harflerde cüzî manaların müşterek bir parçası iken diğer kelimelerde ise bu anlamların bir parçası değildir. Örneğin, “mutlak ibtidâ” min harfi cerinin kullanıldığı cüzî ibtidâların müşterek bir parçasıdır. “Kendisine işaret edilen müfret, müzekker nesne” şeklindeki küllî kavram ise işaret isminin kullanıldığı müşahhas fertlerin bir parçası değildir (Rahmi, 1311, 33).

Yukarıda zikredilen görüş müteahhir âlimlere aittir. Bu âlimlere göre lafzın bir anlama tahsis edilmesi için bu anlamın icmâli olarak mülâhaza edilmesi veya bilinmesi yeterlidir (Eginî, 1311, 74). Zira herhangi bir şeyle ilgili hüküm vermek için o şeyin bütün yönleriyle doğrudan bilinmesi şart değildir. Bu şeyin bir yönüyle bilinmesi de onunla ilgili hüküm vermek için yeterlidir. Müteahhir bin-ginler bu anlayıştan hareketle anılan dört kelime türünü *جزئيات وضعا واستعمالا* “hem vaz’ hem kullanım açısından cüzî” olarak nitelendirmektedirler. Nitekim bu kelimeler cüzî anlamlar için vaz’edilip aynı anlamlarda kullanılmaktadır.

İcî öncesi âlimlere (mütekaddimûn) göre ise anılan dört lafız türü, “mana âmm mülâhaza âleti âmm” şeklindeki ikinci vaz’ kısmına girmektedir. Bu bilginlere göre bahse konu lafız türlerinin her biri, kendi umumîliği ile mülâhaza edilen âmm anlamlar için vaz’ edilmiştir. Ancak bu lafızlar vaz’ edildikleri bu âmm manalarda değil, bu manaların tahakkuk ettiği cüzî manalarda/fertlerde kullanılmaktadır. Bu yüzden ki onlar bu lafız türlerini *كليات وضعا جزئيات استعمالا* “vaz’ açısından küllî, kullanım açısından cüzî” şeklinde nitelendirmektedirler (Bihî, 2018, 18). Mütekaddimûn bilginlere göre bu lafız türleri küllî anlamlar için vaz’ edilmekle birlikte cüzî anlamlarda kullanılmaktadır. Bu âlimlerin ileri sürdükleri temel argüman, “Bir şeyle ilgili hüküm vermek için o şeyi doğrudan bilmek gerekir.” şeklindeki kuraldır (Ahmed Şâkir, 1305, 7). Dolayısıyla herhangi bir lafzın, küllî bir kavramla icmâli olarak mülâhaza edilen cüzî anlamlar için vaz’ edilmesi mümkün değildir. Çünkü cüzî anlamları, küllî bir kavram yoluyla bilmek, bizzat o cüzîleri bilmek anlamına gelmez (Sirozî, 1297, 30). Onlar bu görüşlerini, “Bir şeyi bir yönüyle bilmek bizzat o şeyi değil, söz konusu yönünü bilmektir.” (Fettenî, ts., 45-46) şeklindeki yaygın kurala dayandırmaktadırlar. Müteahhir âlimler ise yukarıda yer verilen görüşlerini, “Bir şeyi bir yönüyle bilmek o şey hakkında hüküm vermek için yeterlidir” (Ahmed Şâkir, 1305, 7) biçimindeki karşıt kurala dayandırmaktadırlar.⁶

“Mana âmm mülâhaza âleti hâss” adıyla anılan ve mana açısından vaz’ın dördüncü kısmını oluşturan vaz’ türüne gelince bu tür, aklen mümkün olsa da hariçte vaki değildir. Zira küllî olan, cüzî olanı kuşatırken cüzî olan, küllî olanı kuşatamaz. Diğer bir ifadeyle âmm bir mana hâss bir âletle mülâhaza edilemez. Vaz’ın mana unsuru açısından üç kısım sınırlı kalması da buradan kaynaklanmaktadır.

6 Bu konunun ilmi ve felsefi bir yorumu için bk. Münecimbaşı, vr. 17-18.

5. Delâlet Açısından Vaz'

Vaz' unsuru lafzın manaya delâleti bakımından tahkîkî ve te'vîlî olmak üzere iki kısma ayrılır. Tahkîkî vaz': "Lafzın, salt vaz' yoluyla manaya delâlet ettiği kısımdır." (Dicvî, 1920, 7). Sadece vaz' yoluyla manaya delâlet eden lafızlar, alaka ve karineye ihtiyaç duymayan lafızlardır. Bu kısma tahkîkî vaz' adının verilmesi de buradan kaynaklanmaktadır. Şahsî veya nev'î vaz' yöntemiyle anlam kazanan bütün lugavî/hakikat türü lafızlar bu kısma girmektedir. Te'vîlî vaz' ise: "Lafzın manaya delâlet etmesinde vaz' unsurunun yanı sıra alaka ve karineye de ihtiyaç duyan kısımdır." (Anter, 2018, 35). Bu kısma te'vîlî vaz' isminin verilmesi, bu kapsama giren lafızların bir te'vîl/yorum sonucu manaya delâlet etmesine dayanır. Mecaz ve kinâye lafız türleri te'vîlî vaz' kısmına dâhildir (Anter, 2018, 47). Bu kısım sadece nev'î vaz' şeklinde tahakkuk etmektedir (Bihî, 2018, 20). Vaz' terimi mutlak olarak zikredildiğinde ilk akla gelen, tahkîkî kısımdır. Teftâzânî (öl. 792/1390) *Miftâh* şerhinde mecaz ve kinâye türü lafızlarda vaz'ın söz konusu olmadığını söylerken *Telvîh*'te bu lafız türlerinde de vaz'ın var olduğunu söylemektedir (Teftâzânî, ts., 2/ 372). Teftâzânî'nin *Miftâh* şerhindeki sözü tahkîkî vaz'a *Telvîh*'teki sözü de te'vîlî vaz'a hamledildiğinden bu iki görüş arasında herhangi bir çelişki söz konusu değildir. Bilakis bu iki görüş, ilgili eserlerin ait oldukları bilim dallarının vaz'a bakış açılarını yansıtmaktadır. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere beyân âlimleri, salt vaz' yoluyla manaya delâlet eden ve hakikat türü lafızlara hâss olan tahkîkî anlamdaki vaz'ı kabul ederken usûl âlimleri bunun yanı sıra mecaz ve kinâye lafız türlerinde söz konusu olan te'vîlî anlamdaki vaz'ı da kabul etmektedirler. Sözü edilen iki farklı bakış açısı onların lafızları konu edinme gayelerinden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki usûlcüler Kur'an ve sünnette yer alan mecaz lafızlardan da hüküm istinbat ettiklerinden lafız ile mana arasındaki ilişkiyi te'vîlî de olsa vaz' yoluyla takviye etmek istiyorlar. Mecaz türü lafızlarda var olan alaka ve karineye, bu anlamdaki vaz'ın ilave edilmesiyle bu lafızların delâleti iki sebebe dayanıp hükmün istinbatı için güçlü bir nitelik kazanmış olacaktır. Beyân âlimleri ise delâletin bu şekilde güçlendirilmesine ihtiyaç duymazlar. Bunun temel nedeni de bir anlamı farklı şekillerde ifade etmeyi konu edinen beyân ehli için akli delâletin kâfi gelmesidir. Çünkü bu delâlet karine ve alakayla yetinip vaz'a ihtiyaç duymaz. Onların mecaz ve kinâye lafız türlerinde

vaz'ı kabul etmemeleri de buradan ileri gelmemektedir (İsmetullah Efendi, vr. 16). Usûlcülerle beyancılar arasında cerayan eden bu ihtilafın lafzî olduğunu söylemek de mümkündür. Zira mecazda vaz'ın olmadığını söyleyenler onun tahkîkî anlamını kast ederken var olduğunu söyleyenler ise te'vîlî anlamını kast etmektedirler.

6. Medlûl açısından vaz'

Lafızlar ya küllî veya cüzî bir medlûl için vaz'edilir. Manası fertler arasındaki ortaklığa mâni olan lafızlar cüzî olarak nitelenirken anlamı bu tür bir ortaklığa engel teşkil etmeyen lafızlar ise küllî olarak nitelendirilmektedir (Neccâr, 2018, 17). Küllî ve cüzî kavramları lafzın birer niteliği olarak kullanıldığı gibi mananın birer niteliği olarak da kullanılmaktadır. Nitekim birden çok konuya yüklem olabilen manalar küllî; tek bir konuya yüklem olabilen manalar ise cüzî olarak vasıflanmaktadır.

6.1. Küllî Anlam İçin Vaz'edilen Lafızlar

Küllî bir anlam için tahsis edilip bu anlama delâlet eden lafızlar, kendi içinde üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan biri, “kendi başına kaim olan haricî nesne” anlamındaki “zat” için konulan lafız türüdür. İkincisi, “zatla kaim veya ondan sadır olan eylem/oluşum” manasındaki “hades” için konulan lafız kısmıdır. Üçüncüsü de “zat ile hades arasındaki ilişki” anlamındaki “nisbet” için vaz'edilen lafızlardır (Îcî, 2016, 23). Salt zat için konulan küllî lafızlar, nekre adıyla da anılan cins isimlerdir. Bu isim türü lafız açısından şahsî, mana bakımından âmm vaz' kısmına girmektedir. Sözelimi, رَجُل/recül lafzı şahsî vaz' yöntemiyle mülâhaza edilip kendi umumî yapısıyla tasavvur edilen “müzekker, akil ve balığ” şeklindeki âmm bir mana için konulmuştur (Rahmi, 1311, 42). Cins isimler, farklı yapılara sahip olup farklı anlamlara delâlet etmektedir. Dolayısıyla onları küllî bir kural vasıtasıyla yani nev'î vaz' yöntemiyle manaya tahsis etmek mümkün değildir.

Hades için konulup bu anlama delâlet eden lafız türü de mastardır. Fiiller de her ne kadar hadese delâlet ediyorsa da onların delâlet ettiği hades, mastarların delâlet ettiği hadesten farklıdır. Zira mastarın delâlet ettiği hadeste zihnî boyut mülâhaza edilirken fiilin delâlet ettiği hadeste ise haricî boyut mülâhaza edilir. Diğer bir anlatımla fiiller hariçte vuku bulan hadese/

oluşuma delâlet ederken mastarlar zihinde tasavvur edilen hadese delâlet etmektedir (Dicvî, 1920, 15-16). Zihni hadese delâlet eden mastarlar; lafız açısından şahsî, mana bakımından ise âmm vaz' kısmına girmektedir. Cins isimlerde olduğu gibi mastarların da nev'î yöntemle vaz'edilmeleri mümkün değildir. Zira mastarlar da farklı yapı ve anlamlara delâlet ettiklerinden onları tek bir vaz' çatısı altında toplamak imkânsızdır (Şebrâvî, 2016, 128).

Hem zat hem hades için vaz'edilen lafızlara gelince bunlar da kendi içinde müştak ve fiil olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmaktadır. Müştak lafızlar hem zat ve bu zatla kaim olan hades hem de bu iki unsur arasındaki ilişkiyi ifade eden nisbet için vaz'edilmiştir (Dicvî, 1920, 13,16). Bu kapsamdaki müştak lafızlar ism-i fail, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdil, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âlet olmak üzere yedi lafız türünden oluşmaktadır.⁷ Bu tür isimlerde önce zat sonra bu zata nisbet edilen hades mülâhaza edilmektedir. Bu lafız türleri her iki unsura da vaz'/mutabakat yoluyla delâlet etmektedir. Bu isimler vaz' yoluyla zata delâlet etmeleri hasebiyle cümlede konu olabilirken hadese delâlet etmeleri hasebiyle de yüklem olabilmektedir (Dicvî, 1920: 20). Müştak lafızların, biri madde diğeri kalıp olmak üzere iki farklı delâleti söz konusu olduğundan bu lafızlar iki ayrı açıdan vaz'edilmektedir. Müştak lafızların madde yönüyle vaz'ı; lafız açısından nev'î, mana açısından âmm'dir. Kalıp yönüyle vaz'ı ise lafız açısından nev'î, mana açısından âmm'dir. Örneğin, ism-i faili vaz'eden zat, "fail kalıbına sahip olan bütün lafızları bir zat ve bu zatla kaim olan bir hades için vaz'ettim." şeklinde nev'î bir yöntemle bu tür isimleri belli manalara tahsis etmektedir.

Hem zat hem hades için vaz'edilen fiiller ise hadese ve onun gerçekleştiği zaman dilimine vaz'/mutabakat yoluyla delâlet ederken bu hadesi gerçekleştiren zata yani fâile ise akıl/iltizam yoluyla delâlet etmektedir. Dolayısıyla fiiller müştak olma açısından müştak lafızlar kategorisine dâhil olmakla beraber bu anlamsal farklılıktan ötürü onlardan ayrılmaktadır (Anter, 2018, 60, 61). Fiilin de biri madde diğeri kalıp olmak üzere iki ayrı vaz' türü bulunmaktadır. Fiilin madde yönünden vaz'ı, diğeri müştak isimlerde olduğu gibi lafız açısından nev'î, mana açısından âmm'dir. Vâzı', fiilleri

7 Şunu da belirtmek gerekir ki ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âlette nispet söz konusu değildir. Dolayısıyla bu kelimeler müştakın yukarıda zikredilen tanımına değil, "zat ve hadese delalet etmek için masdardan türeyen lafız" şeklindeki tanımına girmektedir.

madde yönünden vaz'ederken "Her fiili, türediği mastarın/hadesin anlamına delâlet etmek için vaz'ettim." şeklinde küllî bir yöntemi kullanmaktadır. Bütün fiiller bu yöntem vasıtasıyla icmalî olarak mülâhaza edilip âmm birer anlam için tahsis edilmektedir. Fiilin kalıp yönünden vaz'ı ise "فَعَلَ" kalıbında olan herbir fiili, geçmiş zamanda gerçekleşen bir hadese delâlet etmek üzere vaz'ettim." (Anter, 2018, 59) örneğinde görüldüğü gibi lafız açısından nev'î, mana açısından da âmmdir.

6.2. Cüzî Anlam İçin Vaz'edilen Lafızlar

Cüzî anlam için vaz'edilip bu anlama delâlet eden lafızlar özel isimler, zamirler, harfler, işaret isimleri ve mevsûl isimler olmak üzere beş lafız türünden meydana gelmektedir (Dicvî, 1920, 21). Bu lafız türlerinin vaz'ına dair bilgi, yukarıda zikredildiğinden burada tekrar zikredilmeyecektir. Bazı muteahhir âlimler cins alem, el takısını alan isimler, münâdâ, tesniye, cemi, mendûb ve musağğar gibi isimlerle isnadî, izafî vd. terkipleri de bu lafız türlerine ilave etmektedir (Anter, 2018, 51). İlave edilen isimlerin mezkûr beş lafız türünden farkı, bunların vaz'ının nev'î; beş lafız türünün vaz'ının ise şahsî olmasıdır. Bir örnek vermek gerekirse münada isminin vaz'ı, "her münadayı, yönelmesi talep edilen muayyen fertlerden her biri için vaz'ettim" şeklinde küllî bir yöntemle gerçekleşmektedir. Bu yöntemle tüm münada isimler bir defada anlamları için tahsis edilmektedir. Verilen örnekte vaz'a konu olan manalar cüzî fertlerdir; "yönelmesi talep edilen" kural ise bu fertleri ihtiva eden vaz'ın küllî mülâhaza âletidir (Anter, 2018, 74-75).

7. Vaz' İlminin Gayesi

Âlimler vaz' ilmini gaye bakımından şöyle tanımlanmaktadırlar: "Vaz' ilmi, vaz'edilen anlamlı lafızları, vaz'edilmeyen/mühmel lafızlardan; lugat, sarf, nahiv vb. dil ve din bilimlerine ait ıstılahları birbirinden ve hakikat türü lafızları mecaz ve kinâye türü lafızlardan tefrik etme yetisini kazandıran bir ilimdir" (Eginî, 1311, 73-74; İsmetullah Efendi, vr. 1). Vaz' ilmini gaye açısından şöyle tarif etmek de mümkündür: "Vaz' ilmi dili oluşturan lafızların vaz'ını ihata etmeyi amaçlayan bir ilimdir." (Zehrâvî, 70/460). Mezkûr iki tanımdan yola çıkarak vaz' ilminin gaye ve faydaları hakkında kısaca şunları ifade etmek mümkündür: Vaz' ilmi vaz'edilen lafızları vaz'a konu olmayan/

mühmel lafızlardan ayırma melekesini kazandırır. Bu ilim, lafızların manalarını belirleyen/varlıklara isim veren zatın, bu belirleme esnasında takip ettiği yöntemlere vukufiyeti sağlar. Nitekim vaz' ilmini bilen biri, anlamlı olanla olmayan lafızları birbirinden tefrik etmeyi bilir. Vaz' ilminde elde edilen bu fayda, insanoğlunun hayatında büyük bir önemi haizdir. Zira insanoğlu, vaz' yoluyla anlam kazanan lafız, ifade ve cümleler yoluyla meramını dile getirip hemcinsleriyle iletişim kurabilmekte ve böylece maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılayarak dünya ve ahiret saadetine ulaşma imkânını elde edebilmektedir. Vaz' ilmi dil ve din bilimlerine ait kavram ve terimleri birbirinden ayırt etme yetisini de kazandırır. Çünkü bu ilim, bütün kavram ve terimlerin kaynağını teşkil eden lugavî, şer'î ve örfî vaz' kategorilerini konu edinmekte ve dolayısıyla bu kategorileri tanıma ve birbirinden ayırma gücünü kazandırmaktadır.

Vaz' ilminin sağladığı önemli faydalardan biri de lafzın vaz' ile kullanımı diğer bir ifadeyle vaz'î anlam ile isti'mâlî anlam arasındaki farkı idrak etmeyi sağlamaktır. Zira vaz' ve isti'mâl kavramları mahiyet itibarıyla birbirinden farklı olsalar da aynı lafızlara taalluk ettiklerinden aralarında birçok ilişki boyutu söz konusu olabilmektedir. Âlimler bu ilişkileri; "âmm-âmm, âmm-hâss, hâss-hâss, hâss-âmm", şeklinde ifade etmektedirler. Nitekim âmm bir lafız; ya âmm veya hâss olarak kullanılırken hâss bir lafız da ya hâss veya âmm olarak kullanılabilir (Şâfiî, 1940, 51-62; Anter, 2018, 17-18). Usûlcüler İmam Şâfiî'den (öl. 204/820) bu yana bu ilişkinin boyutlarını konu edinmiş ve bunları dikkate alarak şer'î nasları anlama ve yorumlamaya çalışmışlardır.

Vaz' ilmi konu edildiği vaz' kavramı ve oluşturduğu vaz' nazariyesi vasıtasıyla lafızlara muayyen anlamlar yükleyip doğrudan Arapça lafızların dolaylı olarak da bu lafızlardan meydana gelen nasların anlam ve hükümlerini, her türlü kayganlık ve anlamsızlıktan koruma imkânını bünyesinde barındırmaktadır. Böylece bu ilim şer'î nasları anlama ve yorumlama sadedinde sıklıkla başvurulan tarihselcilik, hermenötik, yapısalcılık ve yapısökümcülük gibi Batılı yöntemlere/nazariyelere karşı önemli bir koruyuculuk işlevini üstlenebilmektedir. Vaz' ilminin sağladığı bütün bu faydaların yanı sıra birçok dil biliminin tahkik edilmesi, bazı edebî sanatların tahlil edilmesi, Arap dili ve edebiyatının yeterli düzeyde kavranması, dilsel konu ve kurallara ait inceliklerin fark edilmesi ve insanın bilgi ve iletişim yönlerinin geliştirilmesi gibi birtakım önemli faydaları da söz konusudur (İsmetullah Efendi, vr. 2).

8. Vaz' İlminin Tarihsel Gelişimi

Müslüman âlimler tarafından inşa edilen ve Arapça lafızları farklı açılı ve amaçlarla konu edinen birçok dil ve din bilimi söz konusudur. Temelde şer'î nasların doğru anlaşılması ve yorumlanmasını gaye edinen bu bilimlerin birçoğu lafzın varlık ve delâletine kaynaklık eden vaz' kavramına yer vermektedir. Bu kavrama yer veren ilimlerin başında usûl, nahiv, belagat, beyân ve mantık ilmi gelmektedir. Bu ilimler aynı zamanda tedvin tarihi bakımından vaz' ilminden önce gelmektedir (İsmetullah Efendi, vr. 20; Anter, 2018, 20). Anılan ilimler içerisinde vaz' konusuna en çok yer veren ilim ise fıkıh usûlüdür. Nitekim vaz' konusu İcî tarafından müstakil bir risâlede ele alınmadan önce bu ilmin bir parçası idi. Bu nedendir ki vaz' konusu, usûl ilminin geçirdiği tedricî tekâmüle paralel olarak bir tekâmül seyri izlemiş ve birtakım aşamalardan geçmiştir. Diğer bir anlatımla vaz' konusu usûl ilminde bazı aşamalardan geçtikten sonra İcî tarafından tedvin edilmiştir (İsmetullah Efendi, vr. 1-3). Vaz' ilmi İcî'den sonra gelen âlimler tarafından da ele alınıp farklı merhalelerden geçirilmiştir. Bu süreçte önce geliştirilen sonra tedricî olarak olgunlaştırılan vaz' ilmi, hem şer'î nasların doğru anlaşılması ve yorumlanmasını amaçlayan dil bilimlerinin hem de bu nasları doğrudan konu edinen dinî ilimlerin tedrisi için vaz geçilmez bir konuma gelmiştir (İsmetullah Efendi, vr. 12). Çalışmamızın bu bölümünü, "İcî öncesi dönemde vaz' ilmi", "İcî döneminde vaz' ilmi" ve "İcî sonrası dönemde vaz' ilmi" olmak üzere üç ana başlık altında ele alacağız.

8.1. İcî Öncesi Dönemde Vaz' İlmi

Yukarıda da ifade edildiği gibi vaz' konusu, İcî öncesi dönemde fıkıh usûlü içinde yer alıyordu.⁸ Bu başlık altında vaz' konusunun fıkıh usûlünün bir parçası olarak bu ilimde geçirmiş olduğu aşamalara yer verilecektir. Ancak bu aşamalara geçmeden vaz'ın neden daha çok usûlcüler tarafından konu edildiğine veya niçin fıkıh usûlünün bir parçası olduğuna değinmekte fayda mülâhaza edilmektedir.

8 Vaz' konusu nahiv, beyân ve belagat gibi ilimlerde de yer almaktadır. Ancak o, bu ilimlerde bir konu olarak değil, kelime ve kelamın tanımlarında yer alması hasebiyle bir kavram/terim olarak geçmektedir.

Usûlcüler şer‘î nasların dilini oluşturan Arapça lafızları mana-hüküm bağlamında ele aldıklarından nasların anlaşılması ve yorumlanmasına dayanak teşkil eden dilsel bir bölüme yer vermişlerdir. Dolayısıyla onlar lafızlarla manaları arasındaki irtibatı, esaslı ve kapsamlı bir perspektiften ele alıp incelemişlerdir. Şöyle ki ilahî hitabın/şer‘î nasların içerdiği hükümler bu nasların muhatabı olan insana taalluk etmekte/hitap etmekte ve ondan bu hitaba uygun bir biçimde davranmasını talep etmektedir. Hitabın muhatapta etkili olabilmesi için anlamlı olması, anlamlı olabilmesi için de hitabı oluşturan her bir lafzın bir manaya delâlet etmesi gerekmektedir. Lafzın manaya delâlet etmesi ise onun bu mana için vaz‘edilmiş/tahsis edilmiş olmasıyla mümkündür. Binâenaleyh hitabı oluşturan her bir lafzın bir mutaallakı/muhatabı, muhataba olan taalluku, taalluku ifade etme biçimi, mutaallakın kapsamı, taalluku gerçekleştiren/hitapta bulunan zat, taallukun amacı ve bunun bilinme yolu gibi birtakım unsurları bulunmaktadır. Usûlcüler lafız ile mana arasında söz konusu olan bu unsurlara yer vermiş ve onlara şu isimleri vermişlerdir: Lafız ile mana arasındaki ilk taalluka/irtibata “vaz” ; bu taallukun delâlet eden unsuruna “lafız, mevzû, kelime, kelimâ”; taallukun delâlet edilen unsuruna “mana, mevzû’un leh, medlûl, mefhûm, müsemma”; lafızlardan oluşan naslardan elde edilen hükmün muhatapların tümünü kapsamasına “umum, âmm, şümül, tenavül”; hükmün muhatapların bir kısmını ilgilendirmesine “husus, hâss, gayr-i şamil, gayr-i mütenavil”; lafzın hükmü ifade etme biçimine “delâlet”; lafız ile mana arasındaki ilk taalluku/irtibatı sağlayan zata/lafza anlam yükleyene “vâzı”; hitabın yapılaş amacına “beyân” ve hitabın bilinme yoluna da “nakil” ve “rivayet” adını vermişlerdir. Herhangi bir usûl eserine bakıldığında bunları görmek mümkündür.

Usûlcülerin nasları oluşturan lafızları böyle esaslı ve şümüllü bir perspektifle incelemeleri sonucunda kapsamlı dilsel bir bölüm oluşmuş ve bu bölüm, usûl ilminin bir parçası veya bir mukaddimesi olarak usûl eserlerinde yer almıştır. Nitekim usûl ilminin bilinen üç sacayağından biri bu dilsel bölümden oluşmaktadır.⁹ Bunun en başta gelen nedeni de şer‘î naslardan hüküm elde etmenin bu nasların dilinin bilinmesine bağlı olmasıdır. Bundan dolayıdır ki usûlcüler; âmm-hâss, inşâ-haber, emir-nehiy,

9 Diğer ikisi de usûlüddin ve şer‘î hükümlerdir. Bu konuyla ilgili geniş bilgi fıkıh usûlü eserlerinin baştarafında yer almaktadır.

müşterek-müteredif, hakikat-mecaz, zahir-nass, vazıh-hafî, müfesser-müevvel, mücmel-mübeyyen, işaret-iktiza, mantûk-mefhûm, tasrîh-imâ gibi mana-hüküm eksenli dilsel konulara odaklanmışlardır. Nitekim anılan dilsel bölüm de bu inceleme sonucunda vücuda gelmiştir. Başta vaz' konusu olmak üzere bu bölümde incelenen bahisler, naslardan hüküm elde etmede dil bilimlerinde incelenen diğer bahislerden önce gelmektedir. Usûlcülerin lafızları daha çok vaz', isti'mâl, delâlet ve haml/fehm/vukûf kavramları kapsamında ele almaları da buradan kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle usûlcüler, yer verdikleri dilsel bölümde daha çok dilin varlık, kullanım, işlev ve gaye boyutlarını ifade eden *vaz', isti'mâl, delâlet ve haml/fehm/vukûf* kavramları üzerinde durmuşlardır. Nasların anlaşılması ve yorumlanmasını sağlayan diğer tüm kavram ve terimler de bu dört temel kavrama dayanmaktadır. Usûlcülerin bu dilsel bölümün başında vaz' kavramına yer vermelerinin nedeni ise başta delâlet, isti'mâl ve haml/fehm olmak üzere lafız ve manayla ilgili bütün kavram ve terimlerin doğrudan veya dolaylı olarak bu kavramdan kaynaklanmış olmasıdır. Nitekim lafız ve mana ile ilgili tüm kavram ve terimler vaz' kavramına dayanmaktadır. Anılan dilsel bölümün odak noktasını oluşturan vaz' merkezli bu dört kavram (*vaz', isti'mâl, delâlet, haml*) bazı dil bilimlerinde dağınık bir vaziyette yer almışlarsa da en köklü, kapsamlı ve düzenli bir biçimde usûl ilminde yer almaktadır. Zira bu kavramlar ve bunlar arasında var olan ilişki boyutları, esas itibarıyla lafızları mana-hüküm perspektifinden ele alan usûlcülerin faaliyet alanına girmektedir. Elimize ulaşan ilk usûl eseri unvanını taşıyan İmam Şâfi'nin *Risâle'sinin* baş tarafında "beyân" başlığı altında -kısmen de olsa- bu kavramlara ve aralarındaki ilişki boyutlarına -naslardan getirdiği örneklerle birlikte- yer vermesi de bunu göstermektedir (Şâfi, 1940, 51-62).

Usûlcüler tarafından ortaya konan dilsel bölüm şer'î nasları farklı açılardan konu edinen tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve bu nasları inceleyen diğer tüm disiplinler için de geçerlidir. Cassâs'ın (öl. 370/980) *Ah-kâmü'l-Kur'ân* adlı eserinin mukaddimesinde yer verdiği: "Bu eserdeki konular; Kur'an'dan anlamları istinbat etme, delilleri çıkarsama, Kur'an'ın lafızlarına ait hükümleri kavrama, lügavî, şer'î lafızlara ve Arap diline ilişkin diğer tasarruflarla ilgili hükümleri anlama yöntemlerini ihtiva eden usulî konu ve bölümlerden oluşmaktadır." (Cassâs, 1985, 1/5) şeklindeki ifadeler, bu hususu kanıtlamaktadır. Nitekim İslâm âlimleri tarafından inşa edilen fıkıh usûlü, dinî

metinleri anlama ve yorumlama usulü olduğundan bu metinleri doğrudan veya dolaylı olarak inceleyen herkesi ilgilendirmektedir. Usülcüler tarafından geleneksel bir biçimde ele alınan vaz' merkezli bu dilsel bölüm, usûl ilminin tarihî süreç içerisinde geçirdiği aşamalara paralel birtakım aşamalardan geçmiştir. Bu bölümün odağında yer alan vaz' konusu da doğal olarak bu aşamalardan nasibini almıştır. Biz burada sadece İcî öncesi döneme ait bazı usûl eserlerinde yer alan vaz' konusunun geçirdiği aşamalara ana hatlarıyla değinmekle iktifa etmek istiyoruz.

Usûl ilminin ilk eseri olan İmam Şâfiî'nin *Risâle*'sinde vaz' kavramı ve türevleri doğrudan yer almamaktadır. Ancak bu kavram hem müteradifi olan "isim verme" kavramıyla (Mübarek, ts., 159-160) hem de kendisinden kaynaklanan âmm-hâss, umum-husus ve delâlet gibi birtakım talî kavramlar vasıtasıyla yer almaktadır. Nitekim *Risâle*'de geçen: "وتسمي الشيء الواحد وتسمي بالأسماء الكثيرة، وتسمي بالاسم الواحد المعاني الكثيرة (Araplar) bir şeye birçok isim verdikleri gibi birçok şeye de tek bir isim verirler" (Şâfiî, 1940, 50) şeklindeki ifadede vaz' kavramı, eş anlamlısı olan "isim verme" (تسمي) kavramıyla dile getirilmiştir. Bu nedenledir ki İmam Şâfiî bu kavramın geçtiği yerde, vaz'dan kaynaklanan müşterek ve müteradif lafız türlerine atıfta bulunmaktadır. *Risâle*'de zikredilen âmm-hâss, umum-husus ve delâlet gibi kavramlar da vaz'dan kaynaklanan lafızların başında gelmektedir. *Risâle*'de geçen: "(Allah), bir şeyi âmm ve zahir bir hitap ile bildirir. Bununla âmm ve zahir olan murad edilir. Bazen Allah bir şeyi âmm ve zahir bir hitapla bildirir. Bununla âmm murad edilir, hâss da ona dâhil olur. Bazı hallerde âmm ve zahir bir hitap ile bildirilir. Bununla sadece hâss murad edilir. Bazı hallerde ise zahir ile hitap edilir. Bununla başka bir şeyin murad edildiği onun siyakından anlaşılır." (Şâfiî, 1940, 50) şeklindeki ifadeler, hem lafzın vaz' ile kullanımı arasındaki ilişki boyutlarına hem de bu bağlamda ortaya çıkan âmm-hâss, umum-husus, delâlet, zahir ve mücmel gibi şer'î nasların anlaşılmasında önemli rol oynayan kavramlara dikkat çekmektedir.

Dördüncü asrın ilk döneminde vefat eden Hanefi usûl teorisye-ni Kerhî'nin (öl. 340/951) bazı usûlî kaidelere yer verdiği küçük eserinde, *Risâle*'de olduğu gibi vaz' kavramına değil, bu kavramdan kaynaklanan bazı kavramları zikretmektedir. Nitekim Kerhî'nin: (اللفظ قلما يجري علي) "Lafız nadiren umumu üzerinde kalır" (Kerhî, ts., 86) ifadesinde yer alan umum kavramı, doğrudan vaz'dan kaynaklanmaktadır. Bu nedenledir

ki Hanefî usûlcüler vaz' başlığı altında bu kavrama yer vermektedirler. Böylece İmam Şâfiî ve Kerhî gibi ilk usûlcüler vaz' kavramına doğrudan/lafzen yer vermemişlerse de bu kavramın eş anlamlısına, ondan kaynaklanan veya onu tamamlayan bazı kavramlara yer vererek vaz' kavramının usûl ilmindeki yerine ve önemine dikkat çekmişlerdir. Daha kısa bir ifadeyle vaz'ın usûl ilminde yer almasına zemin hazırlamışlardır.

Cessâs *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserinin mukaddimesi olarak nitelendirdiği *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı ilk Hanefî usûl eserinde, değişik türevleriyle birlikte vaz' kavramına ve bu kavramdan neşet eden diğer birçok kavrama doğrudan yer verip vaz' konusuna yeni bir ivme kazandırmıştır. Şöyle ki Cessâs bu eserinde âmm, hâss ve müşterek kavramlarına yer vermekle vaz' kavramına; hakikat, mecaz, sarîh ve kinâye kavramlarına yer vermekle isti'mâl kavramına; zahir, nass, hafî, mücmel ve mühkem kavramlarına değinmekle delâlet kavramına ve delâlet kavramını zikretmekle de haml/fehm/vukûf kavramına yer vermiş olmaktadır. Böylece o, bu dört (*vaz', isti'mâl, delâlet, haml*) temel kavramın Arap dilindeki konumuna, usûl ilmindeki işlevine ve nasların anlaşılmasındaki önemine de işaret etmiş olmaktadır. Cessâs, doğrudan cümlelerin anlamına dolaylı olarak da şer'î hükme tesir eden mana harflerinin, bazı zarf ve edatların vaz'î anlamlarını zikrederek hem vaz' konusu için bazı müşahhas örnekler vermekte hem de şer'î nasları anlamaya çalışanların dikkatlerini bu kelime türlerine çekmektedir (Cessâs, 1994, 83-99). Böylece Cessâs, usûl ilmine önemli bir aşama kazandırdığı gibi bu ilmin içinde yer alan vaz' konusuna da önemli bir aşama kazandırmıştır.

Beşinci asrın başında vefat eden Bakillânî (öl. 403/1013), *et-Takrîb ve'l-irşâd* adlı eserinde vaz' merkezli dilsel bir bölüme yer vermiştir. O, burada bir girişe yer verdikten sonra vaz'î/naklî bir delil olan kelâmı tanımlayıp dilin kim tarafından vaz'edildiği meselesini ele almıştır. Bakillânî, "dilî menşei" diye bilinen bu konuda *tevkîfî*, ıstilahî ve *tevakkufî* adlarını verdiği üç görüşe yer vermiş ve bunlardan üçüncü görüşü tercih etmiştir (Bakillânî, ts., 1/ 316-317,319-327). Bakillânî, lafızların vâzî unsuru açısından lugavî/vaz'î ve örfî olmak üzere iki kısma ayrıldığını; bütün dinî ibadet ve hükümleri ifade eden lafızların lugavî anlamlarında kullanıldığını ve Şârî'in, hiçbir lafzı lugavî anlamından çıkarmadığını söylemektedir.¹⁰

10 Bu görüş her ne kadar Bakillânî tarafından bütün hak ehline ve selefeye nisbet edilmişse de çok az bilgin tarafından kabul görmüştür.

Bakillânî lafızların ne tür anlamlar için vaz'edildiğinin ancak nakil yoluyla bilinebileceğini ifade ederek dilin akli değil, nakli/vaz'î olduğunu söylemektedir (Bakillânî, ts., 3/55). Bakillânî, vâzî' konusuna yer vermekle hem lafızların vaz'î olduğunu vurgulamakta hem bu lafızların manaya delâletinin zatî olmayıp vaz'a dayandığını ifade etmekte hem de lafızların vaz'î birer gösterge olup insanlar arasındaki iletişimin temel vasıtaları olduğunu dile getirmektedir. Bakillânî'nin vâzî' konusundaki farklı görüşleri nakletmesi, bu konunun daha önceden de usûlcüler arasında tartışıldığını göstermektedir. Böylece Bakillânî, İcî öncesi dönemde usûlcüler tarafından yer verilen vaz' konusuna önemli bir merhale kazandırmış olmaktadır. Beşinci asrın usûlcüleri arasında yer alan Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044), Şirâzî (öl. 476/1083) Cüveynî (öl. 478/1085), Sem'ânî (öl. 489/1096) ve altıncı asrın başında vefat eden Gazzâlî (öl. 505/1111) eserlerinde yer verdikleri vaz'î konular, Bakillânî'nin yer verdiği konularla örtüşmektedir.

Beşinci asrın Hanefî usûlcülerinden Debûsî (öl. 430/1039), usûl ilmindeki tabii gelişim sürecinin bir gereği olarak birçok yeni kavram geliştirmiş ve büyük bir kısmını da tanımlayarak Cessâs'la başlayan ıstılahlaşma faaliyetini devam ettirmiştir. Debûsî bu eserinde, elfâz bahsini kendisinden sonra gelen Hanefî usûlcüler tarafından takip edilen ve merkezinde vaz' kavramı bulunan sistematik bir taksimata tabi tutmuştur. O, burada dört hiyerarşik başlık altında yirmi lafız kategorisine yer vermiştir. Yer verdiği lafız kategorilerinden ilk dördünü oluşturan âmm, hâss, müşterek ve müevvel lafız türlerini, "manaları kapsamı bakımından lafızlar ve içerdiği hükümler" başlığı altında ele almaktadır. İkinci dördünü oluşturan zahir, nass, müfesser, muhkem ile bunların zıddı olan hafi, müşkil, mücmel ve müteşabih lafız kategorilerini "açıklık bakımından farklı manaları ifade eden ve fukaha nezdinde kullanımı yaygın olan lafızlar" başlığı altında konu edinmektedir. Üçüncü kategoriyi oluşturan hakikat, mecaz, sarîh ve kinâye lafızları "kelâmın kullanımı açısından söz konusu olan lafızlar" başlığı altında incelemektedir. Son dördünü oluşturan aynü'n-nass, işaretü'n-nass, delâletü'n-nass ve mukteza'n-nass lafız kategorilerini ise "hükümleri açık naslarla sabit olan lafızlar" başlığı altında ele almaktadır (Debûsî, 2001, 94, 116, 119, 130). Debûsî'nin bu taksimatta yer verdiği yirmi lafız türünün ilk dördü doğrudan diğerleri ise dolaylı olarak vaz'dan kaynaklanmaktadır.

Debûsî, vaz' kaynaklı lafızlardan meydana gelen kelamı mana bakımından ihbar, istihbâr, emir ve nehiy kısımlarına ayırmakta ve bunu şöyle gerekçelendirmektedir. "Zira kelam ya kadîm olan (Allah'ın) bir vaz'ıdır (şer'î). Ya da hikmet sahibi birinin vaz'ettiği bir sözdür. Dolayısıyla kelamın övgüye değer bir faydadan hâlî olması caiz (mümkün) değildir. Bu fayda, ihtiyaç duyulan şeylerin (manaların) ifade edilmesinden ibarettir. Bu da ancak tekellüm vasıtasıyla hâsıl olup belirtilen bu dört kısma münhasırdır." (Debûsî, 2001, 34). Debûsî'nin bu ifadeleri, hem kelamı vaz'eden zatın kim olabileceği konusunda bilginlerce ortaya konan görüşlere işaret etmekte hem lafızlardan oluşan kelamın vaz'ediliş gayesine değinmekte hem de vaz'ın ihtiyaç olgusuna bağlı olduğunu göstermektedir. Debûsî bu bağlamda emir-nehiy ve diğer birçok lafız türünün vaz'î anlamlarını beyân ederek kelam kısımlarını oluşturan bazı lafızların vaz'î anlamlarının usûl ilmindeki önemine dikkat çekmektedir. Debûsî, usûlî bir kavram hüviyetine bürünen vaz'a dair müşahhas örnekler vermek suretiyle daha sonra tedvin edilecek olan ve bütün lafızların vaz'ını konu edinen vaz' ilmine âdetâ zemin hazırlamaktadır. Debûsî'nin İmam Şâfiî'den aktardığı: "Vâzî, tek tek fertlerle ilgili olan hükümleri hususî bir biçimde belirtmek için hâss isimleri, bütün fertlere taalluk eden hükümleri umumî bir biçimde ifade etmek için de âmm lafızları vaz'etmiştir." (Debûsî, 2001, 97) ifadesi, hem vaz'a konu olan lafızların mana açısından âmm ve hâss olmak üzere iki kısma ayrıldığına hem de lafızların vaz'ediliş gayesinin muhatabı bilgilendirmek olduğuna dikkat çekmektedir. Bu ifade, aynı zamanda vaz' konusunun çok erken dönemlerden itibaren usûlcüler tarafından ele alındığını da göstermektedir. Debûsî vaz'ın bilinme yöntemi, vaz' ile kullanım arasındaki ilişki boyutları ve dilin vaz'î/nakli bir olgu olduğu gibi konulara da yer vererek vaz' meselesine önemli bir aşama kazandırmış olmaktadır (Debûsî, 2001, 119).

Beşinci asrın Hanefî usûlcülerinden Pezdevî (öl.482/1089), Debûsî'nin dört ana gruba ayırdığı elfâz taksimatını sürdürmekle birlikte bu gruptan ilkinin "nazmın madde ve kalıbı hakkında", ikincisinin, "nazımla yapılan beyân hakkında", üçüncüsünün "nazmın kullanımı hakkında" ve dördüncüsünün de "beyânla kastedilen manaya vakıf olma hakkında" olduğunu zikrederek her bir grubun neye tekabül ettiğini daha açık bir biçimde ifade etmektedir. Böylece Pezdevî, mezkûr lafız kategorileri arasında sıkı bir hiyerarşik ilişkinin varlığına da işaret etmiş olmaktadır. Pezdevî ayrıca

anılan dördlü taksimata, kendi içinde dört unsuru içeren beşinci bir taksimi de ilave etmektedir (Pezdevî, 1997, 1/43-44, 46). Beşinci asrın diğer bir Hanefî usûlcüsü Serahsî'nin (öl. 483/1090) vaz' merkezli dilsel konulara ilişkin yer verdiği bilgiler, selefi Debûsî ve çağdaşı Pezdevî'nin eserlerinde yer verilen bilgilerle örtüşmektedir. Sekizinci asrın başında vefat eden Ebü'l-Berekât en-Nesefî (öl. 710/1310) tarafından yer verilen dördlü taksimat da Pezdevî'den alındığı için onun benimsediği taksimatla örtüşmektedir (Nesefî, 1326, 1).

Pezdevî'nin usûl eserini ihtisar edip *et-Tenkîh* adını veren ve ona *et-Tavdîh* isiminde bir şerh de yazan Sadruşşerîa (öl. 747/1346), Pezdevî'nin anılan lafız taksimatındaki ilk ifadesi yerine باعتبار الوضع, ikinci ifadesi yerine باعتبار ظهور و خفائه ومراتبهما المعني, üçüncü ifadesi yerine باعتبار الاستعمال, dördüncü ifadesi yerine de في كيفية دلالة عليه ifadelerine yer vererek ilk Hanefî usûlcülerin ifadelerinden kastedileni daha net ve kısa ifadelerle dile getirmektedir (Sadruşşerîa, ts., 1/47). Bunun içindir ki Sadruşşerîa'dan sonra gelen Hanefî usûlcüler, daha çok onun bu ifadelerini tercih etmektedirler. Sadruşşerîa'dan sonra gelen Hanefîler tarafından benimsenen bu ifadeler, şer'î nasların anlaşılması ve yorumlanması meselesinin; "vaz, isti'mâl, delâlet ve fehm"den oluşan dört hiyerarşik kavrama dayandığını açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Hanefî usûlcüler tarafından bazı nüanslarla birlikte dile getirilen dördlü elfâz taksimatı İbn Âbidîn'in (öl. 1252/1836) de belirttiği gibi bu dört kavrama karşılık gelmektedir (İbn Âbidîn, 1418, 13). Ancak bu dört kavram bu şekliyle geç dönemlerde kullanılmaya başlanmış görünmektedir. Mütakellim usûlcüler tarafından benimsenen elfâz taksimatına bakıldığında ise bu taksimatın mantûk ve mefhûm kavram çiftine dayandığı görülür (Sübkî, 2003, 22-23). Bu iki kavramı birbirinden ayıran temel unsurun vaz' kavramı olduğu ise usûl ilmine aşına olanlar tarafından bilinmektedir.

Yedinci asrın başında vefat eden Râzî (öl. 606/1210), vaz'ın temel unsurlarını oluşturan "vâzî, mevzu', mevzû'un leh, vaz'ın tasavvuru, vaz'ın faydası ve bilinme yolu"na (Râzî, 2011, 1/138, 146, 148-149) yer vererek vaz' konusuna önemli bir aşama kazandırdığı gibi vaz' ilminin tedvin edilmesi için de önemli bir adım atmıştır. Vaz' ilminin çatısını oluşturan bu unsurlara eserinde yer veren ve bunları ifade ederken de *el-vâzî*, *el-mevzû*, *el-mevzû'u leh*, *et-taakkul*, *ğaradü'l-vaz'* ve *ma'rifetu'l-vaz'* gibi vaz'î terimleri kullanan ilk usûlcü bilebildiğimiz kadarıyla Râzî'dir. *el-Mahşûl* adlı eserinde

yer verdiği vaz' konusunu kısaca şöyle ifade edebiliriz: Râzî dilin ana konularına ayırdığı birinci babı kendi içinde beş alt başlığa ayırıp ilkinde nasların mahiyetini oluşturan kelamı tanımlamakta ve kelamın/dilin vaz'î bir olgu olduğunu belirtmektedir (Râzî, 2011, 1/135-162). İkincisinde kelamı oluşturan lafızları vaz'eden zatla ilgili görüşlere değinmekte ve bu bağlamda lafızların manaya delâletinin zatî değil, vaz'î olduğunu beyân etmektedir. Üçüncüsünde, vaz'ın diğer bir unsuru olan lafzı ele alıp incelemekte ve lafızların insanlar arasındaki iletişimin/beyânın en kolay, en seri ve en esnek vasıtası olduğunu ve dolayısıyla iletişimi sağlamak amacıyla Yüce Yaratıcı tarafından ihdas edildiğini ifade etmektedir (Râzî, 2011, 1/138-146). Dördüncüsünde vaz'ın diğer bir unsuru olan manayı inceleyip vaz'a konu olan manaların sonsuz, onları ifade eden lafızların ise sonlu olduğunu; dolayısıyla vaz'a konu olan manayı belirleyen yegâne unsurun ihtiyaç olgusu olduğunu dile getirmektedir. Râzî bu bağlamda lafızların vaz'ediliş gayesinin ifradî değil, terkiбі anlamlara delâlet etmek olduğunu ve lafızların haricî varlıklar için değil, zihnî varlıklar için konulduğunu savunmaktadır (Râzî, 2011, 1/ 149-150). Beşincisinde ise vaz'ın bilinme yolları hakkında bilgi vererek vaz'ın aslı ve talî unsuruyla ilgili kısmı tamamlamaktadır (Râzî, 2011, 1/152-162). Râzî'den sonra gelen Amidi (öl. 631/1234), İbn Hâcib (öl. 646/1248) ve Beydâvî'nin (öl. 685/1286) vaz' konusuyla ilgili yer verdikleri bilgiler Râzî'nin yer verdiği bilgilerle örtüştüğünden burada ayrıca ele alınmayacaktır. Böylece İcî öncesi dönemde yaşayan usûlcüler tarafından yer verilen vaz' konusu Râzî ile birlikte nihâî aşamasına varmış olmaktadır. Bundan sonra gelen ve Beydâvî'nin öğrencisi sayılan İcî, vaz' konusunu bir aşama daha ileri götürerek onu müstakil bir risâle konusu yapmış ve böylece vaz' ilminin tedvin dönemini başlatmıştır.

8.2. İcî Döneminde Vaz' İlmi

İcî öncesi dönemde yaşayan bilginler vaz'ı bir ilim olarak değil, usûl ilminin ve/veya dil bilimlerinin bir girişi ya da bir konusu olarak görmekteydiler. Adudüddîn İcî ise aşağıda belirtilen birtakım gerekçelerden hareketle vaz' konusunu müstakil bir risâlede ele alıp onu müstakil bir ilim haline getirmiş ve böylece vaz'ın en önemli merhalesi sayılan tedvin dönemini başlatmıştır (İsmetullah Efendi, vr. 1-2, 12; Anter, 2018, 12). Şu var ki İcî vaz'

ilminin ilk müdevvini olmakla birlikte onun bu ilmin vâzı'ı olduğunu söylemek zordur. Zira bir alanla ilgili ilk eseri yazmakla o alana ilişkin kural ve yöntemleri belirlemek/vaz'etmek farklı şeylerdir (Anter, 2018, 14). Nitekim vaz' konusunun İcî öncesi dönemde usûl, nahiv, beyân ve mantık ilimlerine ait eserlerde dağınık vaziyette yer alması, İcî'nin bu ilmin vâzı'ı değil, müdevvini olduğunu göstermektedir. Ancak bu, İcî'nin vaz' konusunu sadece tedvin ettiği ve kendinden bir şey katmadığı anlamına da gelmez. Çünkü İcî, mütেকaddimûn âlimler tarafından yer verilen bazı vaz'î bilgileri tashih/tahkik eden ve onları tamamlayan birtakım bilgilere yer verdiği gibi bu bilgileri sistematik bir biçimde ele alıp işlemiştir (Semerkandî, vr. 29; İsmetullah Efendi, vr. 1, 2, 17). Dolayısıyla İcî'ye ait *Risâle*'nin, bütün vaz'î konuları ihtiva etmemesine rağmen bu konuyu, müstakil ve sistematik bir ilim haline getiren ilk eser olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim İcî vaz' konusunu diğer bütün konulardan ayırmış, kendine hâss unsurları, kısımları, kural ve meseleleri bulunan ve belli bir gayeye matuf olan bir konu şeklinde ele almıştır. Âlimler tarafından dile getirilen: “İlimlerin birbirinden ayrışması, konularının ayrışmasıylaadır.” (Kutbuddin Râzî, 1286, 4) şeklindeki yangın önerme de bu hususu ifade etmektedir.

İcî tarafından kaleme alınan *Risâle*'nin vaz' ilminin bütün konularını ihtiva etmemesi Taşköprizâde'nin (öl. 968/1561) söylediğinin aksine, bu ilmin İcî tarafından tedvin edilmediği veya İcî'nin bu ilmin ilk müdevvini olmadığı anlamına gelmez. Zira değişik ilimlere dair telif edilen ilk eserlere bakıldığında bu eserlerin ilgili ilimlerin tüm konularını değil, bir kısmını ihtiva ettiği görülür. Nitekim bir ilimle alakalı telif edilen ilk eserde o ilmin bütün meseleleri değil, bazı temel meseleleri yer alır. Daha sonra gelenler bu meselelere başka meseleleri ilave etmek suretiyle ilgili ilmi geliştirmeye ve/veya olgunlaştırmaya çalışırlar. Nitekim her ilim bir konu ve gaye etrafında bir süreç içerisinde oluşan mebâdî ve mesâilin birbiriyle imtizac etmesiyle vücuda gelmektedir (Herevî, 1322, 18). Her ilmin tarihî süreç içerisinde doğma, gelişme ve olgunlaşma gibi birtakım aşamalardan geçmesi de bunu göstermektedir. Bütün bunları dikkate aldığımızda Taşköprizâde'nin vaz' ilminin İcî tarafından tedvin edilmediğini ifade eden: “Vaz' ilmi son derece faydalı bir ilimdir. Ancak henüz tedvin edilmedi. Mevlanâ Adudüddin *Risâletü'l-vaz'* adlı eserinde bu ilimden bir nebze bahseder. Fakat bu denizden bir katre, nehirden bir damladır” (Taşköprizâde, 2010, 92-93)

şeklindeki sözünü zahirî şekliyle anlamak doğru değildir. Bilakis bu ifadeyi: “Vaz’ ilmi henüz ayrıntılı ve layıkı vechiyle tedvin edilmedi.” biçiminde anlamak gerekir. Taşkoprizâde’nin ilgili ifadesinin Molla Lutfî’nin (öl. 900/1494): “Bu ilmin (tüm) kurallarını hâvî bir eser henüz yazılmış değildir.” (Molla Lutfî, 1438, vr. 116) şeklindeki ifadesiyle aynı anlama geldiğini söylemek mümkündür. Nitekim İcî’den önce bu ilme ait bize ulaşan veya kayıtlarda geçen müstakil bir eser söz konusu olmadığı gibi ondan önce böyle bir isme de rastlanmamaktadır.

Adudüddîn İcî’yi vaz’ ilminin tedvin dönemini başlatmaya sevk eden bazı etkenlerden bahsetmek mümkündür. Vaz’ âlimleri bu konuda farklı birtakım etkenlere yer vermekle birlikte bu eserin tedvininde rol oynayan en başat etkenin, üç bölümden oluşan *Risâle*’nin taksim bölümünde yer alan vaz’î bilgiler ve bunların tahkik edilmesi olduğunu söyleyebiliriz (Semerkandî, vr. 11; Molla Câmî, ts., 3). Nitekim birçok *Risâle* şârihi, vaz’ ilminin tedvin dönemini başlatan bu eserin asıl telif amacının, onun maksad bölümünü oluşturan taksimde zikredilen dört lafız türünün hâss anlamlar için vaz’ edildiğinin isbat ve tahkik edilmesi olduğunu söylemektedir (İsmetullah Efendi, vr. 2-3; Dicvî, 1920, 29). Zira mütekaddimûn bilgileri bu dört lafız türünü, “mana âmm mülâhaza âleti âmm” kısmı kapsamında mülâhaza etmişlerdir. İcî ise bunun birçok mahzura yol açacağını düşünmüş olmalı ki bu lafız türlerini, kendisi tarafından inşa edilen “mana hâss vaz’ âleti âmm” şeklindeki üçüncü vaz’ kısmına dâhil etmiştir.¹¹ O, bu görüşünü isbat ve tahkik etmek için de meşhur *Risâlesi*’ni kaleme almış ve böylece vaz’ ilminin tedvin dönemini başlatmıştır. İcî’yi vaz’ ilmini tedvin etmeye sevk eden bu temel etkenin yanı sıra bazı talî etkenlerden de söz edilebilir. Kaldı ki telif olgusunu tek bir etkene bağlamak veya onu tek bir sebeple izah etmek doğru da değildir. Zira her olgunun birden çok ciheti olduğundan birden çok sebebi de söz konusu olabilmektedir. “Çoğu dil bilimlerinin tahkikinin vaz’ ilmine bağlı olması, birçok edebî sanatın tahlilinin bu ilme ihtiyaç duyması, Arap dilinin tedrisinde ve muhafaza edilmesinde bu ilmin büyük rol oynaması” gibi birçok sebebin de bu ilmin tedvininde etkin rol oynadığını söyleyebiliriz (İsmetullah Efendi, 1-3).

11 İcî tarafından ileri sürülen mahzurlar için bk. Anter, 2018, 70-71.

8.3. İcî Sonrası Dönemde Vaz' İlmi

Yukarıda da ifade edildiği üzere İcî'nin vaz' ilminin tedvin dönemini başlatan *Risālesi*, bu ilmin bütün konularını ihtiva etmemektedir. Aksine bu *Risāle* yukarıda bahsedilen dört kelime türünün vaz'ına ilişkin tashih edici bazı bilgilerin yanı sıra bu bilgilerin yeterli düzeyde anlaşılmasını sağlayan birtakım ön ve tamamlayıcı bilgilere de yer vermektedir. Bu nedendir ki İcî vaz' kavramının tanımına, vâzî unsuruna, bu unsurun lügavî, şer'î ve örfî kısımlarına, lafzın nev'î türüne, mana unsurunun “mana âmm mülahaza âleti âmm” kısmına, vaz'ın sebep ve faydasına vb. birçok vaz'î konuya bu eserinde yer vermemiştir.¹² İcî sonrası dönemde ise vaz' ilmi tedricî bir seyir izlemiş ve zaman içinde tekâmül ederek bu günkü haline gelmiştir. Vaz' ilminin bu gelişim seyrini/tekâmül aşamalarını ana hatlarıyla şöyle açıklayabiliriz:

Çalışmamızın ilk bölümünde de ifade ettiğimiz gibi İcî öncesi dönemde vaz' unsuru mana açısından iki kısma ayrılmaktaydı. Bunlardan biri, “mana hâss mülahaza âleti hâss” diğeri de “mana âmm mülahaza âleti âmm” kısmıdır. İsm-i işaret, ism-i mevsûl, harf ve zamirden oluşan dört lafız türü, bunlardan “mana âmm mülahaza âleti âmm” kısmına dâhil edilmekteydi. İcî ise anılan kelime türlerinin bu kısma dâhil edilmesinin isabetli olmadığını ve beraberinde birçok dilsel mahzura yol açacağını düşünmüştür. Bu nedenle o, bu dört kelime türünü kendisinin inşa ettiği “mana hâss mülahaza âleti âmm” ismindeki vaz' kısmına dâhil etmiştir. İcî bu kısmı inşa etmekle yetinmemiş, bunun yeterli düzeyde anlaşılmasını sağlayan (mukaddime) ve tamamlayıcı olan (hatime) bazı bilgilere de yer vermiştir. Böylece İcî vaz' konusunu usûl, nahiv ve beyân ilimlerine ait eserlerdeki dağınık durumundan kurtarıp onu, konu ve gaye bütünlüğü olan müstakil bir ilim haline getirmiştir.

İcî sonrası dönem ile alakalı kısaca şunları söyleyebiliriz: Bu dönemde vaz' ilmine katkıda bulunanların başında İcî'nin öğrencileri Teftâzânî (öl. 792/1390) ve Seyyid Şerif (öl. 816/1413) gelmektedir. Nitekim Teftâzânî'nin *Miftâh* şerhi, *Mutavval* ve *Telviḥ* eserleri, Seyyid Şerif'in *Mutavval* hâşiyesi, *Miftâh* şerhi ve Şemsiye şerhine yazdığı hâşiyeye, vaz'a dair zengin bilgiler

12 İcî beyân ilmine dair yazdığı *el-Fevâidü'l-Gıyâsiyye* adlı eserinde vâzî konusuna yer vermiş, dilin kaynağı konusunda ileri sürülen tevkîfi ve ilhamî görüşlerinden her birinin hak olabileceğini söylemiş ve vaz'ın lügavî, şer'î, örfî ve ıstılahî kısımlarına ayrıldığını beyan etmiştir (İcî, 2016, 303).

ihativa etmektedir. Abdülhamîd Anter'in (öl.?): "Bu ilmin bayraktarlığını İcî, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf gibi şark âlimleri yapmaktadır." (Anter, 2018, 20) sözü bu hususu ifade etmektedir. Bu iki âlimden sonra vaz' ilmine en çok katkı yapan âlim, bilebildiğimiz kadarıyla dokuzuncu asrın sonlarına doğru vefat eden Ali Kuşçu'dur (öl. 879/1474). Kuşçu vaz', sarf ve ıstikak ilimlerine dair telif ettiği '*Unküdu'z-zevâhir* adlı eserinin ilk bölümünde yer verdiği altı başlık altında, vaz'ı/vaz' ilmini geniş bir biçimde ele almaktadır. O, bu eserinde İcî'nin *Risâlesi*'nde yer verilmeyen birçok bilgiye yer vermenin yanı sıra müfret kelimelerin vaz'ını konu edinen müstakil bir risâle de kaleme almıştır (Köprülü Kütüphanesi, 1610; Süleymaniye Carullah, 1015). Böylece Kuşçu'nun -vaz' ilmini sözlükbiliminin bir mukaddimesi olarak görmekle birlikte- bu ilme yeni bir ivme kazandırdığını söyleyebiliriz. Ali Kuşçu'dan sonra bu ilme katkıda bulunan, İcî'nin *Risâlesi*'ni şerh eden Ebü'l-Kâsım Semerkandî (öl. 888/1483) gelmektedir. Semerkandî'nin *Risâle* üzerine yazdığı şerhe bakıldığında bu ilimle ilgili birçok bilgi ve konunun onun tarafından ilave edildiği görülmektedir. Semerkandî'den sonra vaz' ilmine katkıda bulunan âlim, Molla Lutfî Tokadî'dir. Molla Lutfî, *Mevzü'âtü'l-'ulûm* adlı ansiklopedik eserinde *Risâle*'de yer verilmeyen bazı vaz'î konuları zikredip bu ilme yeni bir aşama kazandırmıştır. Ondan sonra gelen Taşköprizâde bu ilimle ilgili kaleme aldığı ancak elimize ulaşmayan eserinde, vaz'a dair birçok yeni kısım ve bahislere yer verdiği ifade edilmektedir. Böylece Taşköprizâde, Tokadî'den sonra bu ilme yeni bir aşama kazandırmış olmaktadır (Molla Lutfî, 1438, vr. 116, 126). Vaz' ilmi İcî sonrası dönemde geçirdiği bu merhalelerden sonra da tedricî bir biçimde kemâl noktasına doğru yol almış, zaman içinde oluşan bahis ve meselelerin birikimi sonucunda dört başı mamur bir ilim haline gelmiş ve İlmü'l-vaz' adını alarak âlet ilimleri arasındaki yerini almıştır. Bu dönemde vaz' ilminde tedricî olarak ortaya çıkan ve yukarıda genel hatlarıyla bahsedilen gelişmeleri ve bunların neticesinde biriken vaz'î konuları, İcî'nin *Risâle*'sinde yer alan vaz'î konularla mukayeseli olarak kısaca şöyle ifade etmek mümkündür:

İcî'nin *Risâlesi*'nde vaz' ilminin konusunu oluşturan vaz'ın lugavî ve ıstilahî anlamları zikredilmemiştir.¹³ İcî sonrası dönemde ise vaz'ın her iki anlamı da zikredilmiştir. İcî'nin eserinde vaz' ilminin konu ve gayesine değinilmediği gibi vaz' ilmi bu iki açıdan da tanımlanmamıştır. İcî sonrası dönemde

13 Daha önce de ifade edildiği gibi İcî, beyan ilmine dair kaleme aldığı *el-Fevâidü'l-Giyâsiyye* adlı eserinde vaz'ın tanımına yer vermiştir (İcî, 2016, 303).

ise vaz' ilminin konusu ve gayesi beyân edilmiş ve bu ilim her iki açıdan da tarif edilmiştir. *Risâle'de* müfret kelimeleri ilgilendiren ifrâdî vaz'dan bahsedilirken İcî sonrası dönemde bu vaz' türünün yanı sıra terkebî ifadelerin vaz'ından da bahsedilmektedir. İcî'nin *Risâlesi'*nde vaz' ve isti'mâl kavramlarının işlevine işaret edilmekle beraber, bu kavramların mahiyetine ve aralarındaki ilişki boyutlarına açıktan değinilmemiştir. İcî sonrası dönemde ise bütün bu hususlar detaylı olarak zikredilmiştir. *Risâle'de* vaz' ve delâlet kavramları arasındaki ilişki türü sarahaten dile getirilmemişken İcî sonrası dönemde bu iki kavram arasında umûm-husûs ilişkisinin bulunduğu açıkça ifade edilmiştir. *Risâle'de* vaz' kavramından kaynaklanan delâlet, iştirak, terâdüf, tezâd ve diğer kavram ve terimlere yer verilmezken İcî sonrası dönemde bütün bunlara da değinilmiştir. İcî'nin *Risâlesi'*nde vaz'ın üç unsurundan biri olan vâzî' konusuna yer verilmediği gibi bu unsurun lügavî, şer'î, örfî ve ıstilahî kısımları da doğrudan zikredilmemiştir. İcî sonrası dönemde ise hem vâzî'in kim olduğu konusunda farklı görüşler zikredilmiş hem de bu unsurun lügavî, şer'î ve ıstilahî kısımlarına yer verilmiş ve bunlar çeşitli örneklerle de izah edilmiştir. İcî *Risâlesi'*nde vaz' kavramı, mana açısından ele alınıp iki kısma ayrılmış ve *Risâle'nin* asıl telif amacını oluşturan ve İcî tarafından ortaya konan “mana hâss mülâhaza âleti âmm” kısmı üzerinde durulmuştur. İcî sonrası dönemde ise vaz' unsuru mana açısından dört kısma ayrılmış, bunların her birine özel isim verilmiş ve bu kısımlardan “mana âmm mülâhaza âleti hâss” türünün hariçte var olmadığı da belirtilmiştir.

İcî'nin *Risâlesi'*nde vaz'a konu olan mana ve lafzın mülâhaza âletine *kadr-i müşterek*, *âlet-i vaz'* gibi isimler verilirken İcî sonrası dönemde bunlara *mirât-i vaz'*, *âlet-i istihdâr* gibi isimler de ilave edilmiştir. *Risâle'de* vaz'a konu olan mana; “zat”, “hades” ve “nisbet” olmak üzere üç kategoriye tabi tutulurken İcî sonrası dönemde ise zata ism-i ayn, hadese ism-i mana, nisbete de nisbet-i hâssa ve nisbet-i mu'tebere gibi açıklayıcı ifadeler ilave edilmiştir. İcî'nin eserinde vaz'a konu olan mana “müstakil” ve “gayr-i müstakil” şeklinde iki ana kategoriye tabi tutulurken İcî sonrası dönemde bu kategoriler birtakım alt başlıklara da ayrılmıştır. İcî'nin *Risâlesi'*nde her bir mana için vaz'ın gerekli olup olmadığı konusuna değinilmemişken İcî sonrası dönemde bu konuya değinilmiş, manaların sonsuz, lafızların ise sonlu olduğu ifade edilmiş, her bir mana için vaz'ın gerekli olmadığı ve vaz'da belirleyici olan hususun ihtiyaç olgusu olduğu belirtilmiştir. İcî'nin *Risâlesi'*nde

vaz'a konu olan manayı niteleyen "külli", "cüzi" ve "müşahhas" gibi vasıflara yer verilirken İcî sonrası dönemde bu vasıflara "zihni", "harici" ve "mutlak" gibi nitelikler ilave edilmiştir. İcî'nin *Risālesi*'nde vaz'a konu olan mananın farklı itibarlarla aldığı "medlûl", "mevzû'un leh" ve "müsemmâ" gibi vasıflara yer verilirken İcî sonrası dönemde ise mana, bu itibarî isimler açısından bazı farklı kategorilere de tabi tutulmuştur (Rahmi, 1311, 71). İcî'nin *Risālesi*'nde şahsî ve nev'î vaz' kısımları ismen zikredilmemiş olmakla birlikte yukarıda zikredilen dört lafız grubu başta olmak üzere özel isim, cins isim, mastar vb. örnekler yoluyla şahsî vaz'a; fiil ve müştak örnekleri yoluyla da nev'î vaz'a işaret edilmiştir. Zira ilk örnekler madde vasıtasıyla gerçekleşen şahsî vaz' türüne, ikinci örnekler de kalıp vasıtasıyla gerçekleşen nev'î vaz' türüne girmektedir.

İcî'nin *Risālesi*'nde şahsî vaz' kısmının "mana hâss vaz' âleti hâss" ve "mana hâss vaz' âleti âmm" şeklindeki iki türüne sarahaten yer verilirken "mana âmm mülâhaza âleti âmm" kısmına zımnen yer verilmiştir. Nev'î vaz'ın "mana âmm, mülâhaza âleti âmm" kısmına da fiil ve müştak örnekleriyle işaret edilmiştir. İcî sonrası dönemde ise lafzın şahsî ve nev'î vaz' kısımları ismen zikredilmiş, her iki kısmın tanımı yapıp dörder alt kısma ayrılmış ve birçok örnekle de izah edilmiştir. İcî'nin eserinde lafzın mana için vaz'edilişinden söz edilirken İcî sonrası dönemde lafzın lafız için vaz'edilişinden de bahsedilmiştir. Mana için yapılan vaz'a *vaz'-ı kasdî*, lafız için gerçekleşen vaz'a da *vaz'-ı ğayr-ı kasdî* ismi verilmiştir. Bu ikinci vaz' türünün varlığı, Teftâzânî ile Seyyid Şerîf arasında tartışma konusu olmuş ve bu konuyla ilgili müstakil eserler kaleme alınmıştır (Taşköprizâde, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 2841). İcî'nin *Risālesi*'nde lafza konu olan mananın külli veya cüzi olmasını belirleyen unsurun, isti'mâl değil, vaz' olduğu ifade edilmiştir. İcî sonrası dönemde ise bunun yanı sıra lafzın vaz'ına konu olan mananın küllilik ve cüzilik niteliklerini belirleyen vaz'dan kastın, ifradî vaz' olduğu da belirtilmiştir. İcî'nin *Risālesi*'nde vaz'dan kaynaklanan delâletin iradeye bağlı olup olmadığı konusuna değinilmemiştir. İcî sonrası dönemde ise bu konuda iki ayrı görüşe yer verilmiştir (Eginî, 1311, 78). İcî'nin *Risālesi*'nde mecaz ve kinâye lafız türlerinin vaz'ı konusuna yer verilmezken İcî sonrası dönemde bu lafızların vaz'ı üzerinde durulmuş ve bu konuda iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Vaz' ilminin İcî sonrası dönemlerde ulaştığı son aşamayı görmek için

Abdülhamid Anter'in İlmü'l-vaz' adlı eserine bakmak yeterli olacaktır (Anter, 2018). İcî dönemi ile İcî sonrası dönem arasında yukarıda ana hatlarıyla zikredilen mukayeseye bakıldığında, vaz' ilminin İcî tarafından tedvin edildiği ve müteahhirûn döneminde de tedricî bir biçimde tekâmül edip dört başı mamur bir ilim haline geldiği görülür.

İcî sonrası dönem ile İcî öncesi dönemi de kısa bir mukayeseye tabi tutacak olursak şunları söyleyebiliriz: Bu iki dönemdeki vaz'î konular mukayese edildiğinde bunların hem kemiyet hem keyfiyet bakımından farklılık arz ettiği görülür. Zira muteahhirûn döneminde, vaz' konusuna ve bu konuyu inceleyen vaz' ilmine ilişkin aslî ve talî konular sistemli bir şekilde incelenmektedir. Bu dönemde ayrıca vaz' konusundan ziyade tedricî bir biçimde gelişip olgunlaşan ve neticede işlevsel bir konuma gelen müstakil bir vaz' ilmi bahis konusudur. Mütেকaddimûn döneminde ise vaz' ilmi değil, vaz' konusu söz konusu olmakta ve bu konu bazı dil ve din bilimlerine ait eserlerde dağınık bir vaziyette yer almaktadır.

9. Vaz' İlmi Literatürü

İcî'nin vaz' *Risâlesi'*nden sonra vaz'a dair eserler yazılmaya başlanmıştır. Özeldir *Risâle* üzerine, genelde vaz' konusu ve vaz' ilmine ilişkin muhtelif eserler kaleme alınmış ve böylece büyük bir literatür/kitabiyât meydana gelmiştir. Bu çalışmada *Risâle* üzerine yapılan çalışmaların yanı sıra vaz' ilmi ve vaz' konusuyla alakalı yapılan çalışmaları da zikredip bunlarla ilgili önemli gördüğümüz bazı hususları belirtmek istiyoruz. İcî sonrası dönemlerde farklı coğrafyalarda yaşayan âlimler tarafından yapılan bu çalışmaları, beş ana maddede ele almak mümkündür.

9.1. *Risâle* Üzerine Yazılan Başlıca Şerhler

Bu başlık altında İcî tarafından yazılan ve farklı isimlerle anılan meşhûr *Risâle* üzerine kaleme alınan bazı şerhlere ve bu şerhlerle ilgili önemli gördüğümüz bazı hususlara yer verilecektir. Bu şerhlerden bazıları şunlardır:

1. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'iyye*: Ebü'l-Kasım Ali el-Leysî es-Semerkandî, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Mısır: 1929. *Risâle* üzerine yazılan ilk şerh olup günümüze dek medreselerde okutulmaktadır. Bazı müstensihler tarafından yanlışlıkla Ali Kuşçu'ya nisbet edilmiştir (Özdemir, 2006, 204).

2. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: Bu şerh de Semerkandî'ye aittir. Bir önceki şerhten hacim olarak büyük olduğundan *eş-Şerhu'l-kebîr* adıyla anılmaktadır. Yazma halinde olan bu şerh üslup bakımından müellifin diğer şerhinden pek farklı değildir (İstanbul Belediyesi Kütüphanesi, 19/492).
3. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: Muhammed b. Muhammed b. Mahmud en-Neccârî (öl. ?). On bir varaktan oluşan bu şerh, metinle ilgili kısa tahliller içermektedir (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Eski Eserler Bölümü, 3033).
4. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: Molla Camî (öl. 898/1581) tarafından yazılan bu şerh, daha çok *Risâle*'nin muğlak yerlerine ilişkin tahliller içermektedir. Bazı müstensihler tarafından yanlışlıkla İbn Kemal Paşazâde'ye (öl. 940/1533) nisbet edilmiştir (Özdemir, 2006, 205; Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4511, 49-58).
5. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: Kemalüddin Mes'ûd b. Hüseyin Şirvânî (öl. 905/1499) tarafından yazılmıştır. *Risâle*'nin ilk şerhlerinden biridir (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4509, 94-117).
6. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: *İsâmü'l-Vaz'* ve *İsâmü'l-Vaz'ıyye* gibi isimlerle de anılan bu şerh, Osmanlı medreselerinde çokça okutulmuş ve birçok hâşiye ve ta'likâta konu olmuştur. Bir önceki şerhin sahibi Şirvânî'nin öğrencisi İsâmuddin el-İsferâyînî (öl. 951/1544) tarafından kaleme alınmıştır.
7. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: Garsüddin, Halil b. Şahîn (öl. 873/1468) isimli âlime aittir (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4511, 75-88).
8. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: Hacı Efendi tarafından telif edilmiştir (Süleymaniye Kütüphanesi Laleli, 2876).
9. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: Muhammed b. Ebîbekr b. Muhammed Sehrânî tarafından yazılmıştır (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 3029).
10. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: Nezirhânî (öl. 1292/1875) ismindeki bir Osmanlı âlimine aittir (Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 892).

11. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'iyye*: Muhamemd Râğıb Efendi (öl. 1176/1762), Mektebetü Lübnan: 2000. Derleme bir şerhtir.
12. *el-Vaz'iyye ve şerhühâ*: Abdullah en-Necîb el-Ayıntâbî (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 6221).
13. *İtkânü's-Sun' şerhü Risâleti'l-vaz'*: Muhammed Saîd Cezairî (öl. 1970), Matba'atu Cerîde, Beyrut ts. Semerkandî'nin küçük şerhinden daha kapsamlı bir şerhtir.
14. *el-Vâdih fî İlmi'l-vaz'*: Ebu Musatafa el-Bağdadi (<https://ia801009.us.archive.org/12/items/wadh3/wadh3.pdf>) Eserin baş tarafında vaz' ilmi anlaşılır bir dille yazılıp Fatıha suresine tatbik edilmiştir. Son kısımda ise İcî'nin *Risâlesi'*ne ilişkin yazdığı şerh yer almaktadır.

Risâle üzerine yazılan ve yukarıda isimleri zikredilen bu şerhlerin yanı sıra Süleymaniye, Beyazıt Devlet, Nuruosmaniye, Atıf Efendi, İstanbul Üniversitesi Merkez ve başka kütüphanelerde *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, *Şerhü'l-vaz'iyye* adında bazı farklı şerhler de bulunmaktadır.

9.2. *Risâle* Üzerine Yazılan Hâşiyeler

Risâle üzerine birçok şerh yazıldığı gibi pek çok hâşiye de kaleme alınmıştır. Bu hâşiyelerden bazıları şunlardır:

1. 1. *Hâşiye 'ale'l-Vaz'iyye*: Seyyid Şerîf Cürçânî tarafından yazılan ve 5 varaktan oluşan bir hâşiyedir (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 1544; Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, 3029). *Risâle* üzerine yazılan ilk hâşiye olan bu küçük hacimli eser bazen *ta'likât*, bazen şerh, bazen de *Risâletü'l-vaz'* adıyla kayda geçirilmiştir.
2. 2. *Hâşiye 'ale'l-Adudiyye*: Muhammed Saîd b. Muhammed Emin Tabakçalı (öl. 1273/1857) tarafından yazılmıştır (*Azzâvî, Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, 2 Cilt, 111).

9.3. *Risâle* Üzerine Yazılan Ta'likâtlar

1. *Ta'likât 'ale'r-Risâleti'l-vaz'iyye*: Basım yeri ve tarihi bulunmayan yazma bir eserdir (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 5956).

2. *Talîkât 'ale'l-Vaz'iyye*: Ali b. Hasan (Köprülü Kütüphanesi, 1085).
3. *Talîkât 'ale'l-Vaz'iyye*: Seyyid Şerif (Süleymaniye Hasan Hüsnü Paşa, 1484).
4. *Talîkât 'ale'l-Vaz'iyye*: Yazarı belli değildir (Beyazıt Kütüphanesi, 5956).

9.4. *Risâle Şerhleri Üzerine Yazılan Hâşiye ve Ta'likâtlar*

Başta Semerkandi ve İsamuddîn'in şerhleri olmak üzere *Risâle*'nin bazı şerhleri üzerine hâşiye ve ta'likât türünden bazı eserler yazılmıştır. Bunlardan tespit ettiklerimizi şöyle sıralayabiliriz:

1. *Hâşiye 'alâ Şerhi Ebi'l-Kasım el-Leysî*: Mîr Ebü'l-Beka b. Abdülbakî (öl. 1094/1683) tarafından yazılan hacimli bir hâşiyedir (Süleymaniye, 3029; Nuruosmaniye, 4509, 156-195).
2. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-vaz'iyye li-İsâm*: Seyyid Muhammed Kefevî (öl. 1174/1760), Muharrem Efendi Mataası, İstanbul 1277. İki yüz sayfadan oluşan bu hâşiye *İsâm*'ın şerhi üzerine yazılan büyük hâşiyelerin başında gelmektedir.
3. *Hâşiyetü'l-Cedîde alâ Şerhi'l-Vaz'iyye*: Seyyid Hafız Sirozî, İstanbul: Esad Efendi Matbaası, 1297. Bu hâşiye bazı müstensihler tarafından Ali Kuşçu'ya nisbet edilirken bazıları tarafından da Ali Kuşçu'nun *Risâle* şerhi üzerine yazdığı bir şerh olarak gösterilmektedir (Özdemir, 2006, 208).
4. *Hâşiye*: İlyas, Ali Gorânî İrani (öl. 1094, h.) tarafından yazılmıştır (İstanbul Merkez Kütüphanesi, 1544).
5. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-vaz'iyye li-İsâm*: İbrahim Fadlullah es-Sivasî tarafından *İsâm*'ın *Vaz'iyye* şerhi üzerine yazılan hacimli bir hâşiyedir (Süleymaniye Carullah, 1851).
6. *Hâşiyetu Şîrânîsî alâ İsâm*: Muhammed eş-Şîranîsî tarafından *İsâm*'ın *Vaz'iyye* şerhi üzerine kaleme alınan hacimli bir hâşiyedir (Süleymaniye Esad Efendi, 3029).
7. *Talîkât 'alâ Şerhi'r-Risâle li-İsâm*: Abdullah el-Kürdî tarafından yazılmıştır (Süleymaniye Carullah, 2098).

8. *Hâşiye 'alâ Şerhi'r-Risâle*: Mustafa b. Musa Emîr Musâzâde tarafından yazılmıştır (Süleymaniye Carullah, 3726).
9. *Hâşiyetu'l-Hafnâvî 'alâ Şerhi's-Semerkandî*: Semseddin Muhammed b. Salim Hafnâvî, İstanbul: 1320.
10. *Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ Şerhi's-Semerkandî*: Muhammed b. Ahmed b. Arefe (öl. 1230/1815), İstanbul: 1320.
11. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Hafnâvî*: Muhammed el-Hamzâvî (öl. 1181/1767) yy., ts. Baş tarafında vaz' ilmine dair bilgiler verilen bu hâşiye detaylı tahliller içermektedir.
12. *Hâşiyetu 'İsmetillah alâ İsamî'l-Vaz'iyye*: İsmetullah Efendi tarafından *İsâm*'ın *Vaz'iyye* şerhi üzerine yazılan bir hâşiyedir (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 490). *İsâm*'ın şerhine dair yazılan hâşiyelerin en önemlisi olduğunu söylemek mümkündür.
13. *Ta'likât alâ Şerhi Risâleti'l-vaz' li-İsâm*: Hasan Fehmi Efendi (*er-Riyâdü'l-Hakâniyye* içinde), İstanbul: 1285, 26-74.
14. *Manzûmetü'l-vaz'*: Mansûr b. Yunus el-Buhûtî (öl. 1051/1675) tarafından kalem alınan yazma bir eserdir (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 312). *Îcî*'nin *Risâlesi*'nin nazım hali olup müellifi tarafından şerh edilmiştir.

9.5. Vaz' İlmine ve Vaz' Konusuna Dair Yazılan Müstakil Eserler

Îcî'nin *Risâlesi* üzerine şerh, hâşiye ve ta'likât türü eserler yazıldığı gibi vaz' ilmi ve vaz' konusu ile ilgili birçok müstakil eser de yazılmıştır. Bu eserler kendi içinde metin, şerh, ihtisar ve derleme şeklinde birtakım türlere ayrılmaktadır. Büyük çoğunluğu nesir, az bir kısmı da nazm olan bu eserlerin bir kısmı matbu bir kısmı da yazma halindedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. *Risâle fi'l-vaz'*: Lütfullah b. Hasan el-Tokadî (Nuruosmaniye, 4475). Aynı müellifin *Mevzû'âtü'l-'ulûm* adlı ansiklopedik eserin içinde yer alan vaz' ilmine dair bölümüdür.
2. *Risâle fî vaz'i'l-müfredât*: Alaüddin Ali b. Muhammed Kuşçu (öl. 879/1474) tarafından yazılmıştır (Köprülü Kütüphanesi, 1610;

- Süleymaniye Carullah, 1015, 28-29; 1045, 39-40). İki sayfadan oluşan bu eser müstensihler tarafından değişik adlarla kaydedilmiştir (Süleymaniye, 2725).
3. *'Unkūdū'z-zevāhir*: Ali Kuşçu tarafından yazılan, vaz', sarf ve iştikak'a tahsis edilen bu eserin ilk bölümü vaz' ilmine ayrılmıştır. Müftîzâde Abdürrahim (öl. 1837) tarafından şerh edilmiştir (Şerhu *'Unkūdi'z-zevāhir*, yy., ts).
 4. *Risāle fi'l-vaz'*: Ahmed b. Haydar b. Hüseyin el-Vezir tarafından yazılmıştır (Süleymaniye Bağdatlı Vehbi, 2070).
 5. *Risāle fi'l-vaz'*, Muhâmmed Ârif b. Muhammed Erzurûmî'ye aittir (Süleymaniye Esad Efendi, 3652).
 6. *Risāle fî kavā'idi'l-Vaz'iyye*: Receb b. Muhammed Hacerzâde, Ârif Efendi Matbaası, İstanbul: 1319.
 7. *Risāle fî tahkîki vaz'i mini't-teb'iziyye*: İbn Kemal Paşazâde'ye aittir (Süleymaniye, 1028). Bu eser bazı yerlerde *Risāle fi tahkîki'l-vaz'* adıyla geçmektedir (Süleymaniye Kılıç Ali Paşa, 1028).
 8. *Risāle fî vaz'i lafzi kâde*: İbn Kemal Paşazâde tarafından yazılmıştır (Süleymaniye Hekimoğlu, 937). Bu eser bazı kayıtlarda *Risāle fi'l-vaz'* ismiyle de geçmektedir (Süleymaniye Esad Efendi, 3652, 14-16).
 9. *Risāle fî tahkîki vaz'i'l-ef'âl*: Mustafa Şevket İstanbulşehrî (Marmara Üniversitesi İlahiyat Kütüphanesi, 1153).
 10. *Ḥülâşatü 'ilmi'l-vaz'*: Yusuf Nasr Dıcvî (öl. 1948), Matbaatü'n-nahde, Mısır: 1920. Vaz' konularını akıcı bir üslûpla açıklayan bu eser, Ezher'de bir süre ders kitabı olarak okutulmuştur.
 11. *Ḥülâşatü 'ilmi'l-vaz'*: Abdurrahman Halef, Dârü'z-zâhiriyye, Kuveyt: 2018. Bir önceki eserin bir özeti konumundadır. Ezher'de bir süre ders kitabı olarak okutulmuştur.
 12. *Risāle fî 'ilmi'l-vaz'*: Ali b. Muhammed Neccâr, Dârü'z-zâhiriyye, Kuveyt: 2017. Vaz' konusunu akıcı bir dille anlatan muhtasar bir eserdir.
 13. *Risāle fî 'ilmi'l-vaz'*: Muhammed Davud el-Bihî, Dârü'z-zâhiriyye, Kuveyt: 2018. 1950 yılında Ezher'de Arap Dili Fakültesinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

14. *Risāle fi'l-vaz'*: Şemsuddin Muhammed el-Enbâbî. Yazma halinde olan bu eser, vaz' ilmindeki ihtilafı konular üzerinde durmuştur.
15. *Risāle fi vaz'ı'l-elfāz*: Taşköprizâde, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 2841. Bu eserin asıl adı "Nüzhetü'l-elhâz fî 'ademi vaz'ı'l-elfāz. li'l-elfāz" şeklindedir (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4475, 183-185).
16. *Nemūzecü'l-vaz'*: Ahmed Şükrî Beyşehrî, Matbaatu Safâ ve Enver, İstanbul: 1311.
17. *Tasvîrü'l-vaz'*: Ahmed Şükrî Beyşehrî, Matbaatu Safâ ve Enver, İstanbul: 1311. Metnin müellifi tarafından kaleme alınan ve özet bilgiler içeren on bir sayfalık bir şerhtir.
18. *el-İkâz fî Şerhi Risāleti vaz'ı'l-elfāz*: Abdurrahman b. Muhammed (Azzâvî, *Tārîhü'l-edebi'l-'Arabî*, 2/113).
19. *Hülâşatü'l-vaz'*: Ebûbekr b. Muhammed el-Hevâdî (Azzâvî, *Tārîhü'l-edebi'l-'Arabî*, 2/113).
20. *Nihâyetü'l-vas' fî hülâşati'l-vaz'*: Ebûbekr b. Muhammed (Azzâvî, *Tārîhü'l-edebi'l-'Arabî*, 2/113).
21. *ed-Dekâikü'l-Muḥkeme 'ale's-Sahîfeti'l-vaz'ıyyeti'l-cedîde*: Ali b. Osman Akşehrî, Cemal Efendi Matbaası, yy., 1304.
22. *Mecme'u'l-evzâ'*: Ömer Lütfi Efendi, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, yy., ts. Vaz' ilmini sistematik bir biçimde ele almaktadır.
23. *Şerhü'l-Kavâ'idi'l-Vaz'ıyye*: Receb b. Muhammed Ali Hacerzâde, Ârif Efendi Matbaası, İstanbul: 1319.
24. *Risāle fî 'ilmi'l-vaz'*: Kasım Kayserî (Elazığ Müftülüğü Kütüphanesi, 1167).
25. *Süâl-i Vaz'ıyye*: Hoca İshak Efendi Harputî (Süleymaniye Kadızâde, 177).
26. *Metnün fi'l-vaz'*: İbrahim b. Halil Eginî (Kemaliye), Matbaatu Safâ ve Enver, İstanbul: 1311. Vaz'a dair konuları sistemli bir şekilde incelemektedir.
27. *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*: Muhammed Rahmi, Matbaatu Safâ ve Enver, İstanbul: 1311. Bir önceki metnin kapsamlı bir şerhidir.

28. *er-Risâletü'l-Hâqîliyye*: Molla Halîl b. Hüseyin Siirdî (öl. 1259/1843). Yazma bir eserdir.
29. *Sefai'n-neb' fî 'ilmi'l-vaz'*: Abdülkadir b. Muhammed Selim İskenderûnî, Ahmet Said Matbaası, İstanbul: 1967.
30. *el-Lüma' fî 'ilmi'l-vaz'*: Ebûbekr Sûrî, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul: 1967.
31. *Hülâşatü'l-vaz' ma'a Hülâşati'l-beyân*: Uhinli Şeyh Muhammed Alaaddin (öl. 1952). Yazma halinde olan bu eser, Molla Halîl'in *Vaz' Risâlesi* ile Molla Ebûbekr Sûrî'nin *Beyân Risâlesi*'nin hulasa edilmiş halidir. Hâlen bazı medreselerde okutulmaktadır.
32. *Tahkîkât 'alâ Hülâşati'l-vaz'*: Muhammed Abdullah Tavsi, Mektebetu Diyarbekir ve Dârü'r-Ravza, İstanbul: 2013. Uhinli Şeyh Alaaddin tarafından kaleme alınan *Hülâsetü'l-vaz'* adlı eser üzerine yazılan ve ince tahliller içeren bir hâşiyedir.
33. *el-Hülâşa fî 'ilmi'l-beyân ve'l-vaz'*: Muhammed Abdülkerim el-Müderriş, ed-Darü'l-Arabiyye, Bağdad: 1978.
34. *Mecmeu'l-ülüm*: Arabzâde, Muhammed Hamdi, Hulusi Efendi Matbaası, 1326. Müellif, dil ve din ilimlerine ayırdığı bu ansiklopedik eserinde vaz' ilmini sistemli ve özgün bir üslûpla anlatmaktadır.
35. *et-Tertîbâtü'l-Cemâliyye li-isra'i'l-ülümü'l-'Arabiyye*: Muhammed Cemalüddin b. Kâdiarslan ed-Dağistânî, Matbaatü'l-Evkâfi'l-İslâmiyye, İstanbul: 1338. Arapça dil bilimlerine tahsis edilen bu eser vaz' ilmine de yer vermektedir. Müellif verdiği vaz'î bilgileri ayrıca şemalandırmaktadır.
36. *er-Riyâdü'l-Hakâniyye*: Ali Haydar Zühdi b. Hasan Fehmi, yy., 1285. Çeşitli ilim ve konuları içeren ve birçok bölümden oluşan bu eser vaz' ilmine dair iki küçük risâleyi ihtiva etmektedir.
37. *Beyânü'l-hakâik fî'l-vaz'î ve'l- isti'âre*: Filibevî Salih Fikri Efendi, Sanayi Matbaası, İstanbul: 1385.
38. *Şerhü Beyâni'l-hakâik*: Salih Fikri Filibevî, Sanayi Matbaası, İstanbul: 1301. Bir önceki metnin şerhi olup vaz' ve istiareye dair özlü bilgileri ihtiva etmektedir.

39. *Dede Cöngi*: Kemaleddin İbrahim b. Bahşi/Dede Halife (öl. 975/1567), Ahmet Said Matbaası, İstanbul: 1967. Teftâzânî'nin 'İzzî kitabına yazdığı şerhte geçen el-Vâzî teriminin izahı bağlamında vaz' ilmine de yer vermektedir. Bu konu bazı müstensihler tarafından müstakil bir şekilde istinsah edilerek bir risale haline getirilmiştir (Süleymaniye, 5824, 6-85). *Risâle fi'l-vaz'* ismiyle de kayıtlarda geçmektedir (Süleymaniye Reisülkütub, 1288).
40. *'Usâretü'l-fünûn*: Muhammed Rahmi, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul: 1330. Çeşitli bilim dallarının özetini ihtiva eden bu ansiklopedik eserde vaz' ilmine dair bilgiler soru-cevap şeklinde işlenmektedir.
41. *'İlm-i vaz'*: Tercanizâde, Neşriye-i Danışkede-i Edebiyyat-i Tebriz: Bahar 1325. Farsça bir eserdir.
42. *Dü Risâle: Vaz'-i elfâz ve kâ'ide-i lâ darere*: Mahmud Şihâbî, Tahran: 1330. Elli üç sayfadan oluşan bu makalede müellif vaz' ilmini incelemekte ve bu ilmin, لا ضرر ولا ضرار hadisi örneğinde naslara uygulanmaya çalışmaktadır.
43. *el-Vaz' taḥdîdühü, taḫşîmâtühü, meşâdirü'l-'ilmi bih*: Muhammed et-Takî el-Hakîm, Semerâtü'n-Necef fi'l-fikh ve'l-usûl ve'l-edeb ve't-târîh, Darü'z-Zehrâ, Beyrut: 1991.
44. *İkdü'l-leâlî*: Abdülmelik el-Fetenî el-Mekkî, el-Matbaatu's-Şerefiyye, yy., ts. Vaz'î konuları ele alan manzum bir eserdir.
45. *Şerhü İkdi'l-leâlî*: Abdülmelik el-Fetenî el-Mekkî, el-Matbaatu's-Şerefiyye, yy., ts. Bir önceki manzum esere dair müellifi tarafından yazılan muhtasar bir şerhtir.
46. *Risâletü'l-vaz'*: Şeyh Muhâmmed Enbabî (öl. 1313/1915) tarafından kaleme alınmış yazma bir eserdir (Mektebetü'l-Melik Abdullah b. Abdilaziz el-Câmiyye, 253). Müellif vaz' ilminin konularına değinmekle birlikte daha çok ihtilaflı konular üzerinde yoğunlaşmaktadır.
47. *Nazmü'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*: eş-Şeyh Maruf Nüdehî, Matbaatü'l-Ânî, Bağdad: 1988. İcî'nin *Risâlesi*'ni nazme dönüştüren müellif, eserini dipnotlarla açıklamaktadır.

48. *Risāle fi'l-vaz'*: Şeyh Fahreddin Arnasî/Batmanî, Matba'atü't-Terakkî, 1963. Günümüzde bazı medreselerde okutulmaktadır.
49. *el-Mecmû'u'l-muntaḥab min Mutûni 'ilmi'l-vaz'*: Şahin Şamil, Dâru Hirâ, Dımaşk: 2006. Vaz' ilmiyle ilgili bazı eserlerin yanı sıra Sekkâkî'nin *Miftâḥu'l-'ulûm*, Kazvî'nin *Telḥîs* ve Teftâzânî'nin *Muḥtaşarü'l-Ma'ânî* adlı eserlerinden vaz' konusuyla alakalı bölümleri bir araya getiren derleme bir eserdir.
50. *'İlmü'l-vaz'*: *Dirāse fî felsefeti'l-lügâ*: Abdurrazzâk Ahmed Harbî, Dâru'l-buhûs ve'd-dirâsât, 2. baskı, Bağdad: 2013. Vaz' ilmi bağlamında fıkıh usûlü ve sözlükbilim arasındaki ilişkiyi inceleyen bir doktora tezi.
51. *Ḳıraâtün fî 'ilmi'l-vaz'*: Muhammed Zenûn Yusun, Dâru'r-Reyâhîn, Beyrut: 2018. İcî'nin *Risālesi* bağlamında vaz' ilminin teorik ve pratik boyutlarını dil felsefesi açısından konu edinmektedir.
52. *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık, Vaz' İlminin Temel Meseleleri*: İbrahim Özdemir, İz Yayıncılık, İstanbul: 2006. Türkiye'de vaz' ilmiyle ilgili yapılan akademik düzeydeki ilk çalışma.
53. *Hâşiyetü's-Seyyid ale'l-Muṭavvel*, yy., 1289. Müellif bu eserin önsözünde belirttiği gibi vaz' konusunu serpiştirilmiş bir halde yer vermektedir.
54. *Risāle fi'l-vaz'*: Hasan Fehmi Efendi (*er-Riyādü'l-Hakâniyye* içinde), İstanbul: 1285.
55. *Zehrü'l-efhâm fî tahkîki'l-vaz' ve'l-akşâm*: İbnü'l-Cevherî, Muhammed b. Ahmed (öl. 1215) Vaz'ın tanımı, kısımları ve bazı meselelerini ele alan yazma bir metindir (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 141).
56. *Hâşiyetü 'alâ Risāleti'l-vaz' li'l-Cevherî*: Zeyn b. Ahmed Marsefî (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 140). İbnü'l-Cevherî tarafından yazılan *Zehrü'l-efhâm fî tahkîki'l-vaz'* adlı risâlenin hâşiyesidir.
57. *Hâşiyetü'l-Herevî 'alâ Şerḥi Risāleti'l-vaz'*: Ebü'l-Hasen Nûreddîn Ali el-Kâri (öl. 1014/1605), el-Mektebetü'z-Zahiriyye (<https://www.alukah.net/library/0/75215/>). Semerkandî'nin *Risāle* şerhi üzerine yazılan orta hacimli yazma bir hâşiyedir.

58. Vaz' konusu ayrıca Teftâzânî'nin *el-Mutavvel* adlı eserinde, Seyyid Şerîf'in *Miftâhü'l-'ulûm*'un üçüncü bölümüne yazdığı şerhte, Kutbuddîn er-Râzî'nin (öl. 766/1365) Şemsiye şerhine yazdığı hâşiyede, İsmâ'mın *et-Telhîs* üzerine kaleme aldığı *el-Aṭvel* adlı eserinde, Kefevî'nin *el-Külliyât* isimli eserinde, Siyâlkûtî'nin (öl. 1067/1657) hem Seyyid Şerîf'in Şemsiye şerhine hem de Abdulğafûr Lârî'nin (öl. 912/1506) *el-Fevâidü'd-Diyâiye* hâşiyesine yazdığı hâşiyede ve diğer birçok eserde yer almaktadır.

Yukarıda yer verilen değişik türden eserleri kaleme alan müelliflerin biyografilerine bakıldığında vaz' ilminin daha çok Mâverâünnehir ve Osmanlı medreselerinde diğer bir ifadeyle şark bölgesinde yer alan ilmi havzalarda neşvü nema bulduğu görülür. Bu da vaz' ilminin daha çok Arap olmayan âlimler tarafından önemsendiğini göstermektedir. Bunun içindir ki Abdülhamid Anter, bu ilmin bayraktarlığının İcî, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf gibi şark âlimleri tarafından yapıldığını ifade etmektedir (Anter, 2018, 20). Özelde İcî'nin *Risâlesi* üzerine genelde vaz' ilmine dair kaleme alınan bütün bu eserler sonucunda vaz' ilmiyle ilgili muazzam bir literatür meydana gelmiştir. Bu literatürün tespit edilip bilinmesi, vaz'î birer olgu olan lafız ve ibareleri değişik açı ve maksatlarla konu edinen bütün dil bilimlerinin ve bu bilimlerin temel gayesini oluşturan din bilimlerinin bilinmesi için zemin teşkil etmektedir. Bu da vaz' ilminin ne denli önemli bir dil bilimi olduğunu ifade etmek için yeterli bir argüman olduğunu göstermektedir.

10. Vaz' İlminin Mahiyetine Yönelik Tartışmalar/ Vaz' İlminin Diğer İlimlerle İlişkisi

İlimler konuları itibarıyla birbirinden ayrışır ve her biri incelediği konunun haiz olduğu değeri/konumu kazanır. Konu ve değer açısından vaz' ilmine bakıldığında şunları söylemek mümkündür: Vaz' ilmi Arapça lafızları farklı yönlerden ve farklı amaçlarla konu edinen dil bilimlerinden biri olup bu lafızları örfî vaz' bakımından incelemektedir. Vaz' ilmi İslâm medeniyetine mensup âlimler tarafından inşa edilen birçok dil ve din bilimiyle ilişkili olması hasebiyle farklı şekillerde konumlandırılmıştır. Şöyle ki vaz' ilmi genelde dil ve din bilimleriyle özelde ise nahiv, beyân, mantık, sözlük-bilim ve fıkıh usûlü ile yakından alakalıdır. Vaz' ilminin özelde nahiv, beyân,

mantık, sözlükbilim ve fıkıh usûlü ile genelde de diğer dil ve din bilimleriyle olan ilişkisini kısaca şöyle ifade etmek mümkündür: Lafızların cümle içindeki konum ve dizimini inceleyen nahiv ilmi, dili oluşturan kelime ve kelamı îrab ve binâ açısından konu edinmektedir. Kelime ve kelam ise ancak vaz'ın sonucunda varlık kazanabilmektedir. Vaz' kavramının kelime ve kelamın tanımında yer alması da bunu göstermektedir. Vaz' kavramının kelime ve kelamın tanımında yer alması, bu kavramın kelime ve kelamdan oluşan dilin ve dil ile alakalı bütün kavram ve terimlerin mahiyetinde yer aldığını da göstermektedir. Daha kısa bir ifadeyle vaz'ın dilin/lugatın tanımında yer alması onun, dilin bütün kavram ve terimlerinin tanımlarında yer aldığını doğal olarak beraberinde getirmektedir (İbnü'l-Hâcib, 1986, 1/149). Bu ise dilin vaz'î bir olgu olduğunun diğer bir ifadesini oluşturmaktadır.

Beyân ilmine bakıldığında bu ilmin de vaz' kavramıyla sıkı bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Zira beyân ilmi lafızları delâlet bakımından konu edinmektedir ki delâlet doğrudan vaz'dan kaynaklanan bir kavramdır. Beyân ilminin, lafızları delâlet açısından konu edinmesi, vaz' kavramının bu ilimde ele alınan bütün konulara dayanak oluşturduğunu göstermektedir. Beyân ilmine ait eserlerde bu ilmin temel konularını oluşturan mecaz, kinâye, teşbih ve istiare bahislerine geçmeden vaz' ve delâlet kavramlarının tanımlarına yer verilmesi de buradan kaynaklanmaktadır. Beyân ilminin ana eksenini oluşturan mecaz türü lafızların hakikat türü lafızlardan ayrışması da vaz' kavramına dayanmaktadır.

Nahiv ve beyân ilmiyle ilgili ifade edilen bu hususlar temelde mantık ilmi için de geçerlidir. Çünkü doğru düşünme kurallarını konu edinen bu ilmin, salt anlamları düşünerek bu amaca ulaşması mümkünse de düşünce ile lafız arasındaki sıkı ilişki düşünüldüğünde bunun zor hatta imkânsız olduğu anlaşılır. Kaldı ki insanlar arasındaki bilgi transferinin gerçekleşebilmesi için mantıkçının lafızlara başvurması kaçınılmazdır. Bu nedenledir ki mantıkçılar eserlerinin baş tarafında elfâz bahsine yer vermektedirler. Mantıkçıların elfâz bahsine yer vermeleri lafzın manaya delâlet etmesi, ifade ve istifadenin/iletişimin lafızlarla gerçekleşmesinden ileri gelmektedir. Delâlet ise doğrudan vaz'dan kaynaklandığı için mantıkçılar bu bölümde doğal olarak vaz' kavramına da yer vermektedirler. Nitekim Muallim-i Sâni unvanıyla anılan Fârâbi'den (öl. 339/950) bu yana mantık ilmine dair yazılan tüm eserlerde bunu görmek mümkündür.

Vaz' ilmi nahiv, beyân ve mantık ilimleriyle ilişki olduğu gibi sözlükbilimle de ilişkilidir. Çünkü vaz' ilmi sözlükbilim tarafından tek tek ele alınıp anlamları belirtilen sayısız lafızların terimsel anlamlarını beyân etmektedir. Bu ilim lafızların terimsel anlamlarını beyân etmekle aynı zamanda icmalî de olsa bu lafızların vaz'î anlamlarını da dolaylı olarak beyân etmiş olmaktadır. Sözelimi, vaz' ilmi, işaret isminin ما وضع لمشار إليه معين "kendisine işaret edilen müşahhas bir varlık için vaz'edilen lafız türüdür" şeklindeki terimsel anlamını belirlerken bu anlamın kapsamında yer alan tüm işaret isimlerinin vaz'î anlamlarını da icmalen belirlemiş olmaktadır. Çünkü her bir işaret isminin somut bir şeye işaret etmek amacıyla konulduğu, verilen bu terimsel anlamdan anlaşılmalıdır. Böylece her bir işaret isminin vaz'î anlamı da belirlenmiş olmaktadır. Bu husus, mastar, ism-i cins, zamir, harf, fiil ve diğer bütün kelime ve terkip kategorileri için de geçerlidir. Bu açıdan bakıldığında vaz' ilminin, lafızların vaz'î anlamlarını konu edinen sözlükbilimle/lugat ilmiyle yakından ilişkili olduğu da görülmektedir. Vaz' âlimleri bu ilişkiyi iki ayrı şekilde ifade etmektedirler: Sözlükbilimini: "Tüm lafızların anlamlarını icmalî ve tafsilî olarak beyân eden bir ilimdir." (İsferayînî, ts., 8) şeklinde tanımlayanlar, vaz' ilminin sözlükbilimin bir bölümü olduğunu söylemektedirler. Zira vaz' ilmi lafızların vaz'î anlamlarını icmalî olarak beyân ederken sözlükbilim ise bu anlamları hem icmalî hem de tafsilî olarak beyân etmektedir. Sözlükbilimini: "Bütün lafızların anlamlarını tafsilî olarak konu edinen bir ilimdir." (İsferayînî, ts., 8; Fehmî, 1285, 70) biçiminde tanımlayanlar ise vaz' ilmini sözlükbilimin bir mukaddimesi olarak görmektedirler. Çünkü vaz' ilmi lafızların anlamlarını icmalî olarak belirlemek suretiyle sözlükbilimin anlaşılmasını kolaylaştıran bir giriş niteliğindedir. Vaz' ilmi ilk tanıma göre sözlükbilimin bir bölümü olarak konumlandırılırken ikinci tanıma göre ise sözlükbilimin anlaşılmasına zemin teşkil eden bir mukaddime olarak konumlandırılmaktadır. Bilimler tarihçisi İbnü'l-Ekfânî (öl. 749/1348) tarafından yapılan sözlükbilimi tanımı, vaz' ilminin sözlükbilimin bir bölümü olduğunu söyleyen görüşü desteklediği gibi (İbnü'l-Ekfânî, 1998, 20). Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-ulûmu'l-edebîyye* olarak isimlendirdiği âlet ilimleri arasında vaz' ilmine yer vermemesi de bu görüşü desteklemektedir (Zemahşerî, 1989, 15).

Nahiv, beyân, mantık ve sözlükbilimde olduğu gibi lafızları farklı açılardan konu edinen diğer tüm dil hatta din bilimleri de vaz' kavramıyla/vaz'

ilmiyle yakından ilişkilidir. Nitekim lafızları konu edinen bir dil biliminin lafzın kaynağını oluşturan ve lafza anlam yükleyen vaz'ı göz ardı etmesi düşünülemez. Bu açıdan bakıldığında vaz' ilminin bütün dil bilimleri ile ilişkili olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Âlimler vaz' ilminin yukarıda bahsedilen farklı ilişki biçimlerinden hareketle onunla ilgili farklı birtakım konumlandırma biçimlerini benimsemişlerdir. Mütekaddimûn âlimler, vaz'ın dil bilimleri ile olan ve yukarıda beyân edilen ilişkisini dikkate alarak vaz' konusunun müstakil bir ilim olmadığını söylemektedirler. Bu âlimler kendi içinde üç ana gruba ayrılmaktadırlar. Büyük çoğunluğa göre vaz' konusu sözlükbilimin bir girişi konumundadır (Eserî, 1958, 152; Anter, 2018, 18). Bu görüşü benimseyenler yukarıda yer verilen sözlükbilimin: "Lafızların tek tek vaz'ını konu edinen bir ilimdir." tanımını esas almaktadırlar. Bir kısmına göre de vaz' ilmi sözlükbilimin bir bölümüdür. Zira sözlükbilim, lafızların anlamlarını hem icmalî hem de tafsilî olarak beyân ederken vaz' ilmi bu anlamları sadece icmalî olarak beyân etmektedir. Vaz'ı böyle konumlandıranlar, sözlükbilimin yukarıda zikredilen ilk tanımını esas almaktadırlar. Bazı mütekaddimûn bilginler ise vaz'ın, sadece sözlükbilim için değil, bütün dil bilimleri için bir giriş konumunda olduğunu söylemişlerdir. Bu âlimler yukarıda bahsedilen vaz'ın dil bilimleri ile olan genel ilişkisini dikkate almaktadırlar. Vaz' konusunun mütekaddimûn döneminde usul, nahiv, beyân ve mantık ilimlerine ait eserlerde dağınık bir vaziyette yer alması bu son görüşü desteklemektedir (Anter, 2018, 13).

Başta İcî olmak üzere müteahhir âlimlerin kâhir ekseriyeti ise vaz' ilminin Arapça lafızları örfî vaz' açısından konu edinen ve kendine özgü konu ve gayesi bulunan müstakil bir dil bilimi olarak görmektedirler. Nitekim ilimlerin birbirinden ayrışması konu ve gayeleri itibariyledir. Başta Taşköprizâde ve Hâdimî (öl. 1176/1762) olmak üzere Muhammed Rahmi (öl. 1327/1909), Abdülhamîd Anter ve İcî'den sonra gelen hemen her âlim bu görüşü benimsemektedir (Taşköprizâde, 2841; Hâdimî, 1304; Anter, 2018, 19). Bu görüşün daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle bilimlerin birbirinden oldukça ayrışıp müstakil birer hüviyet kazandığı günümüzde, vaz' ilminin müstakil bir ilim olduğunu savunan bu görüş daha da kuvvet kazanmaktadır. Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) konu ve gaye birliği bulunan ve kendi içinde çokluk ve bütünlük barındıran

ilmî meselelerin ilim niteliğini kazandığını söylemesi de bu görüşü desteklemektedir (Molla Fenârî, 1312, 2-3). Müttekaddimûn âlimler tarafından ifade edilen ve vaz'ın müstakil bir ilim olmadığını ifade eden, "Vaz' ilmi sözlükbilimin bir bölümüdür.", "Vaz' ilmi sözlükbilimin bir girişi konumundadır.", "Vaz' ilmi dil bilimlerinin bir mukaddimesidir." şeklindeki argümanlar ise bu ilmin müstakil bir ilim olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü başta nahiv ve sarf olmak üzere bütün âlet ilimleri; tefsir, hadis, fıkıh, kelam, usûl, tasavvuf vb. dinî ilimler için birer giriş konumunda olmakla beraber hiçbir bilgin bunların müstakil birer ilim olmadığını ileri sürmemiştir. Aynı durum mantık ilmi için de söz konusudur. Nitekim mantık ilmi de filozoflar tarafından felsefenin bir girişi olarak görülmekle beraber bilginlerin kahir ekseriyeti tarafından ilim olarak kabul edilmektedir.¹⁴

Kanaatimize göre ise vaz' ilminin bütün ilimler içerisinde en fazla ilişki olduğu ilim, nahiv ve beyân gibi dil bilimleri veya sözlükbilim değil, usûl-i fıkıh ilmidir. Çünkü vaz' ilmi, âmm ve hâss kavramlarını konu edinmektedir ki bu kavramlar temelde usûl ilmine aittir. Zira şer'î naslardan elde edilen hükümlerin kapsamını ifade eden bu kavramlar, asıl itibariyle usûlcüler tarafından incelenmektedir. Nitekim nasların taalluk ettiği mahal, lafızların delâlet ettikleri âmm ve hâss medlûllerdir/fertlerdir. Fahrüddîn er-Râzî bu hususu: "النظر في العموم والخصوص نظر في متعلق الأمر والنهي" "umum ve husus kavramlarını incelemek, emir ve nehiy sığalarının taalluk ettiği mahalli/muhatabı incelemektir." şeklinde ifade etmektedir (Râzî, 2011, 1/37). Bunun içindir ki usûlcüler yer verdikleri dilsel bölümün başında vaz', isti'mâl, delâlet, haml/fehm gibi mana-hüküm eksenli kavramları ele alıp lafız ve mana ile ilgili bütün vasıf ve tasnifleri bu kavramlar bağlamında incelemektedirler. Usûlcülerin nasların hitap ettiği muhatabı kapsam açısından belirleyen umum, husus, âmm ve hâss gibi kavramlar üzerinde yoğunlaşmaları buradan kaynaklandığı gibi hitabın kapsamına kimin dâhil olup olmadığına dair başlıklara yer vermeleri de buradan kaynaklanmaktadır.

14 Başta Aristoteles olmak üzere bazı bilginler ise Mantık'ı felsefenin bir mukaddimesi ve diğer ilimler için bir âlet olarak görmektedir (Hicâzî, yy., 31.). Cemâlüddin el-Kasimî Zerkeşi'nin "bu tartışma lafzi düzeyde kalmaktadır" (Zerkeşi, 1326, 98) şeklindeki görüşünü şöyle izah etmektedir: Zira bilginler ilimleri "bizzat kendisi için tahsil edilen" ve "başkası için tahsil edilen" olmak üzere iki ana kısma ayırmakta ve Mantık'ı da ikinci kısma dahil etmektedirler. Bu da Mantığın âlet ilimler içinde yer alan bir ilim olduğunu göstermektedir (Kâsimî, 1326, 98-99).

Debûsî'nin İmam Şâfiî'den aktardığı: “Vâzı, tek tek fertlerle ilgili olan hükümleri hususî bir biçimde belirtmek için hâss lafızları vaz'ederken bütün fertlere taalluk eden hükümleri umumî bir biçimde ifade etmek için de âmm lafızları vaz'etmiştir.” (Debûsî, 2011, 97) ifadesi bu hususu açıkça ortaya koyduğu gibi usûlcülerin yer verdikleri: “Sebebin hususiliğine değil, lafızların umumiliğine itibar edilir.” kuralı da bunu ortaya koymaktadır. Debûsî'nin Şâfiî'den aktardığı ifade aynı zamanda genelde usûl-vaz' ilişkisinin özelde ise âmm ve hâss kavramlarının ilk usûlcülerden itibaren incelendiğini de göstermektedir. Usûlcülerin umum ve husus kavramlarını özel eserlere konu etmeleri de buradan ileri gelmektedir (Karâfi, 1999). Lafızlara anlam yükleyen vâzı' konusuna ilişkin tartışmaların en çok usûlcüler tarafından yapılması da bu hususu ortaya koymaktadır. Bütün bu hususları dikkate aldığımızda vaz' ilminin/konusunun fıkıh usûlünün bir konusu veya bu ilmin bir mukaddimesi olduğunu söyleyen görüşün, daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür. Vaz' ilminin/konusunun tedvin edilmeden önce daha çok usûl ilmi içinde yer alması ve bu ilmin tarihî süreç içerisinde geçirmiş olduğu aşamalara paralel birtakım aşamalar göstermektedir. (İsmetullah Efendi, vr. 1, 2, 12).

Vaz' ilmi en çok usul ilmiyle ilişkili hatta onun bir parçası olmakla birlikte yukarıda da işaret edildiği gibi bütün dil ve din bilimleri ile de yakından ilişkilidir. Zira lafızlara anlam yüklemenin yol ve yöntemini beyân eden vaz' ilmi ve vaz' konusu bilinmeden, vaz'î birer olgu olan lafızları farklı açılardan inceleyen dil ve din bilimlerinin hatta nasların yeterli düzeyde bilinmesi mümkün değildir. Diğer bir anlatımla lafızları manayla buluşturup onları anlamlı birer kelime ve cümle haline getiren vaz' kavramı ve bu kavramı konu edinen vaz' ilmi bilinmeden lafız ve terkiplerin yeterli düzeyde bilinmesi imkânsızdır. Bu da dili oluşturan kelime ve kelamın tabii olduğu bütün lafzî ve manevî hal ve hükümlerin yeterli derecede bilinmesinin vaz' kavramına ve bu kavramı konu edinen vaz' ilmine bağlı olduğunun diğer bir ifadesini oluşturmaktadır. Bazı âlimlerin “vaz' ilminin, öğrenilmesi ve öğretilmesi lafızlarla gerçekleşen bütün ilimlerden önce geldiğini ifade etmesi.” (İsmetullah Efendi, vr., 3) de bunu göstermektedir.

Vaz' ilminin mahiyetine yönelik yukarıda yer verilen konumlandırmaların dışında farklı iki konumlandırılma biçimi de bulunmaktadır. Bunlardan biri, vaz' ilminin tüm dil bilimlerinin tahkikine yarayan talî/yardımcı

bir bilim olduğudur (İbyârî, 1283, 1/469). Diğeri de vaz' ilminin sadece sözlükbilimin veya dil bilimlerinin ya da usûl ilminin değil, lafızlarla ilgili olan tüm dil ve din bilimlerinin esasını oluşturduğudur (Müneccimbaşı, vr. 8). Bu son görüşün vaz' ilminin hem konusuna hem gayesine hem de işlevine daha uygun düştüğünü söylemek mümkündür. Zira vaz' ilmi her ne kadar sözlükbilim, dil bilimleri veya usûl ilmiyle yakından ilişkili olsa da ya da usûl ilminin bir parçası kabul edilse de lafızları konu edinen tüm dil ve din bilimleri için vazgeçilmez bir konumu haizdir. Bu da vaz' ilminin bütün lafızların ilk kaynağını oluşturan vaz' kavramını ele almasından kaynaklanmaktadır. Vaz' ilminin, lafızları konu edinen diğer tüm ilimlerden önce gelmesi de onun bu konumuna dayanmaktadır. Vaz' ilminin bu konumuna benzer bir konumun mantık ilmi için de söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim mantık ilmi de temelde felsefenin bir girişi olmakla beraber akıl yürütme işleminde hatadan korunmayı konu edindiğinden bütün dil ve din bilimleri hatta bütün düşünsel faaliyetler için vazgeçilmez bir durumdadır.

Vaz' ilminin *ilmü'l-mustalah* ile *fikhü'l-lüğa* bilim dallarıyla olan münasebetine de değinmek gerekirse kısaca şunları söyleyebiliriz: Vaz' ilminin, son zamanlarda hakkında çokça çalışma yapılan *mustalah ilminden/terminoloji biliminden* temelde farklı olduğunu söylemek mümkündür. Bu iki ilmin ele aldıkları konulara bakıldığında da bunu görebiliriz. Zira *mustalah ilmi* terimlerin asıl anlamlarından yeni anlamlara naklini konu edinmektedir. Vaz' ilmi ise hem Arapça lafızları kategoriler halinde ele almakta hem de farklı disiplinlerde ele alınan ıstılahları birbirinden ayırtırmayı sağlamaktadır. Bununla birlikte her iki ilmin inceledikleri konular dikkatlice irdelendiğinde *mustalah ilminin* vaz' ilminin bir alt dalı olduğunu da söyleyebiliriz (Zenûn, 2018, 125-126). Çünkü vaz' ilminin konusu *mustalah ilminin* konusunu da içermektedir. Bu da vaz' ilminin konusunun *mustalah ilminin* konusundan daha kapsamlı olmasından neşet etmektedir. Vaz' ilminin, Seâlibî (öl. 429/1038) ile *mustakil* bir aşama kaydeden, son zamanlarda hakkında birçok eser yazılan ve lafızların ifade ettiği vaz'î anlamlar arasındaki nüansları konu edinen *fikhü'l-lüğa* için bir giriş niteliğini taşıdığını söyleyebiliriz. Çünkü vaz' ilmi, *fikhü'l-lüğa* ilminin incelediği anlamlar arasındaki nüansları, lafızlar/terimler bazında el alıp onları birtakım kategoriler halinde beyân etmektedir.

Taşıdığı değer ve sağladığı fayda/faydalar açısından vaz' ilmine bakıldığında ise şunları söyleyebiliriz: Vaz' ilmi, lafızları vaz' açısından ele aldığından hem bu lafızları başka yönlerden ele alan diğer ilimlerin hem de bu ilimlerin asıl amacını oluşturan şer'î nasların anlaşılmasının ilk adımını teşkil etmektedir. Vaz' ilmi bu özelliği taşıdığı içindir ki öğrenilmesi ve öğretilmesi lafızlarla gerçekleşen bütün dil ve din bilimlerinin başında gelmektedir. Nitekim bir sözü/metni anlamının temel şartı, onu oluşturan kavram ve terimlerin vaz'î ve isti'mâlî anlamlarını doğru anlamaktır. Bu nedenle ki geleneğimizde metinlerin anlama ve yorumlama yöntemini beyân eden mütalaa risâleleri, ilk etapta lafzın bu iki anlamının doğru bilinmesi gerektiğine vurgu yapmaktadırlar (Müneccimbaşı, vr. 8; Tahlâvî, 2009, 63). Çünkü ele alınan bir metnin doğru bir biçimde anlaşılıp yorumlanabilmesi için bu metinde geçen vaz'î ve isti'mâlî anlamların bilinmesi zorunludur.

Sonuç

Vaz' ilmi şer'î nasların dilini oluşturan Arapça lafızları farklı açılardan ele alan dil bilimlerinin ilkidir. Bu ilim, lafızları vaz' açısından konu edinip bunların kim tarafından ne tür anlamlar için ve hangi yöntemlerle konulduğunu incelemektedir. Vaz' ilmi lafızlara anlam yükleme/varlıklara isim vermede insan zihninin işleyiş şeklini gösteren kavram, terim ve kuralları konu edinmektedir. Diğer bir anlatımla vaz' ilmi, lafız ile mana arasında kurulan ve dilin bütün unsurlarıyla birlikte varlığını sağlayan zihnî irtibatın işleyiş biçimini beyân etmektedir. Vaz' ilminin konu edindiği vaz' kavramı; vâzî, mevzu' ve mevzû'un leh olmak üzere üç unsur açısından farklı tasimlere tabi tutulmaktadır. Bu kavram ilk unsur itibarıyla lugavî, şer'î, örfî ve ıstilahî; ikinci unsur itibarıyla şahsî ve nev'î; üçüncü unsur itibarıyla de'amm ve hâss kısımlarına ayrılmaktadır. Vaz' ilmi her üç unsurla ilgili olan konu ve problemleri inceleyen bir dil bilimidir. Vaz' ilmi dilde meydana gelen gelişmelerin boyutlarını, lafızların vaz'î ve isti'mâlî anlamlarını, Arap dilinde var olan bütün kavram, terim ve usulpların vaz' ve ist'imaline yönelik kural ve yöntemleri ele almaktadır.

Vaz' ilmi başta fıkıh usûlü olmak üzere din ve dil bilimleriyle yakından ilişkili olduğundan bilginler tarafından farklı şekillerde konumlandırılmıştır. Temelde usûl ilmine ait olan umum ve husus kavramlarını konu edinen

bu ilmin, fıkıh usûlü ile daha sıkı bir ilişki içinde olduğunu söylemek mümkündür. Vaz' ilminin tedvin edilmeden önce daha çok fıkıh usûlü içinde yer alması ve bu ilmin tarihî süreç içerisinde geçirdiği aşamalara paralel birtakım aşamalar geçirmesi de bunu göstermektedir. Fıkıh usûlünün bir parçası olan hatta bu ilmin rahminde doğan ve farklı aşamalardan geçen vaz' konusu, hicrî 8. yüzyılın ikinci yarısında İcî tarafından özel bir risâle konusu yapılarak müstakil bir ilim haline getirilmiştir. Vaz' ilmi tedvin edildikten sonra da tarihî süreç içerisinde farklı aşamalardan geçmiş ve tedricî bir biçimde tekâmül ederek devasa bir literatürle birlikte günümüze gelmiştir.

Vaz' ilminin tekâmül etmesinde, farklı coğrafyalara mensup birçok Müslüman âlimin katkısı olmakla beraber bu ilim daha çok İcî, Teftâzânî, Seyyid Şerif, Ali Kuşçu ve Molla Lutfi gibi şark âlimleri tarafından geliştirilmiş, Osmanlı medreselerinin ders müfredâtında önemli bir yer tutmuş ve değişik türden çalışmalara konu olmuştur. Vaz' ilmi; “birçok dil biliminin yeterli düzeyde tahkik edilmesi, dinî ilimler için zemin oluşturması, şer'î nasların anlaşılması ve yorumlanmasına temel teşkil etmesi, sözcük ve cümlelerin vaz'î anlamlarının bilinip korunması, insanın bilgi ve iletişim düzeyinin güçlendirilmesi, dilsel kavram, konu ve kurallara ait inceliklerin fark edilmesi ve bazı edebî sanatların tahlili için gerekli olması” gibi birçok faydayı kendi bünyesinde barındırmaktadır. Bu ilim, lafızlara vaz' yöntemiyle belli anlamlar yüklediğinden doğrudan lafızların dolaylı olarak da şer'î nasların anlamlarını/hükümlerini hatalı anlama ve yorumlamalardan korumaktadır. Böylece vaz' ilmi, günümüzde nasları anlama ve yorumlamada sıklıkla başvurulan tarihselcilik, hermenötik, yapısalcılık ve yapısökümcülük gibi yöntemlere karşı önemli bir kalkan görevini üstlenme imkânına sahiptir. Vaz' ilmi; lafızları, mana bakımından birtakım kategorilere ayırıp beyân etmesiyle hem *sözlükbilim* hem de anlamsal nüansları inceleyen *fikhü'l-lüğa* için bir mukaddime niteliğindedir. Bu ilmin, farklı disiplinlere ait terimleri inceleyen *mustalah ilmini/terminoloji bilimini* kendi bünyesinde taşıdığını söylemek de mümkündür.

Kaynaklar

- Abdülhamîd Anter. 'İlmü'l-vaz'. Kuveyt: Merkez er-Râsîhûn-Dârü'z-zâhiriyye, 2018.
- Abdülhamîd Zehrâvî. "'İlmü'l-vaz'". *Mecelletü mecmei'l-lügati'l-Arabiyye* 70/3, 451-472.
- Ahmed Muhtar Ömer. 'İlmü'd-delâle. 5. Basım. Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1998.
- Ahmed Şâkir. *Tasvîrü'l-vaz' 'alâ Nemûzeci'l-vaz'*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1305.
- Ali Kuşçu. *'Unkûdu'z-zevâhir* (Şerhi ile birlikte). İstanbul: ts.
- Bakillânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. thk. Abdülhamîd Ebu Züneyd. Müessesetü'r-risâle: yy, ts.
- Bîhî, Muhammed Davud. *Risâle fî 'İlmi'l-vaz'*. Kuveyt: Merkez er-Râsîhûn-Dârü'z-zâhiriyye, 2018.
- Câd Hicâzî. 'İvadullah. *el-Mürşidü's-selîm fi'l-mantiki'l-hadîs ve'l-kadîm*. Kahire: Dârü't-tibâ'ati'l-Muhammediyye: yy.
- Cassâs, Ahmed b. Ali Ebu Bekr er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Beyrut: Darü İhyai't-türasi'l-Arabî, 1985.
- Cessâs. *el-Fusûl fi'l-uşûl*. 2. basım. Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf, 1994.
- Debûsî, Ebu Zeyd b. Ömer. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halil el-Mîs. Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- Dede Cöngî, Kemâlüddin İbrâhîm. "Risâle fi'l-vaz'". *el-Mecmû'ü'l-vaz'î* içinde. Amman: Dârü'n-nûri'l-mübîn, 2016.
- Dicvî, Yusuf Nasr. *Hülâsâtü İlmi'l-Vaz'*. Mısır: Matbaatü'n-nahde, 1920.
- Desûkî, Muhammed. *Hâşiye 'ale'r-Risâleti'l-vaz'iyye*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1929.
- Egînî, İbrahim b. Halil. *Metnün fi'l-vaz'*. İstanbul: Matbaatü Safa ve Enver, 1311.
- Eserî, Muhammed Behcet. *el-Âlûsî Sîretühü ve Dirasâtühü'l-lügaviyye*. Kahire: Merkezü'l-mahtutât, 1958.
- Fettenî, Abdülmelik b. Abdilvahhâb. *Şerhü İkdî'l-leâlî fî 'İlmi'l-vaz'*. Mısır: el-Matbaatu's-Şerefiyye: yy.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddin Osmân b. Ömer. *Muhtasarü İbni'l-Hâcib, Beyânü'l-Muhtasar* şerhi içinde. thk. Mazhar Bakâ. Cidde: Dârü'l-medenî, 1986.
- İbn Manzûr, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Darü Sâdir, 3. Basım 1414.
- İbn Yâiş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddin Yâiş b. Alî. *Şerhü'l-Mufassal*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Nesemâtü'l-eshâr, İfâdetü'l-envâr* ile birlikte. Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye, 3. Basım 1418.

- İbnü'l-Ekfânî, Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm. *İrşâdü'l-kâsîd*. thk. Hey'et. Lübnan: 1998.
- İbyârî, Abdulhâdî Necâ. *Su'ûdü'l-mutâlî'*. Kahire: et-Tibâatü'l-Âmire, 1283.
- Hâdimî, Ebu Saîd. *Risâletü'l-Besmele*. İstanbul: Dârü't-tibâati'l-Âmire, 1304.
- Herevî, Ahmed b. Yahya. *ed-Dürrü'n-nadîd (Mecmûatü'l-Hafîd)*. Mısır: Matbaatü't-takaddüm, 1322.
- İcî, Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed. "er-Risâletü'l-vaz'iyye". *el-Mecmû'ü'l-vaz'î*. Ammân: Dârü'n-nûri'l-mübîn, 2016.
- İsferayînî, İsmüddîn İbrahim b. Muhâmmmed. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'iyye*. yy., ts.
- İsmetullah Efendi. *Hâşiye 'alâ İsamî'l-Vaz'iyye*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, no: 490/161.1.
- Karâfî, Şahabuddîn Ahmed b. İdris. *Şerhü Tenkîhi'l-fusûl*. thk. Taha Abdurreûf. yy.: Şeriketu't-Tibâati'l-fenniye, 1973.
- Karâfî. *el-İkdü'l-manzûm fi'l-husuûs ve'l-umûm*. thk. Ahmed Hatm. Mısır: Dârü'l-Ketbî, 1999.
- Kâsimî, Cemaluddin. *Şerh 'alâ Lukatati'l-Aclân*. Kahire: 1908.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyub b. Musa. *el-Külliyât*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1993.
- Kerhî, Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin. *Risâletü'l-Kerhî fi'l-usûl, Te'sisü'n-nazar* ile birlikte. Mısır: el-Matbaatü'l-Edebiyye, ts.
- Kutbuddîn Râzî, Muhammed b. Mahmud. *Şerhu's-Şemsiyye (Tasavvurât)*. İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1286.
- Molla Câmî, Nüreddin Abdurrahman. *el-Fevâidü'd-Diyâiyye*, İsmail Hakkı Efendi Matbaası, İstanbul, 1310.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed. *el-Fevâidü'l-Fenâriyye*. İstanbul: Matbaatü Abdullah Efendi, 1312.
- Molla Lutfî. *Mevzuâtü'l-'ulûmi's-şer'iyye ve'l-'Arabîyye*. İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, 1438, Carullah.
- Molla Lutfî. *Şerhü Molla Lutfî 'alâ Mevzuâtihî*. İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, 1438, Carullah.
- Muhammed Enbâbî. *Hâşiye 'ale'r-Risâleti'l-beyâniyye*. Kahire: el-Matbaatü'l-emîriyye, 1315.
- Muhammed Mübarek. *Fıkhu'l-lüğa*. Dımaşk: Dârü'l-fikr, Matbaatü Camiati Dımaşk, ts.
- Muhammed Rahmî. *el-'Ucâletü'r-Rahmîyye*. İstanbul: Matbaatu Safa ve Enver, 1311.
- Neccâr, Alî b. Muhammed. *Risâle fî 'İlmi'l-vaz'*. Kuveyt: Merkez er-Râsihûn-Dârü'z-zâhiriyye, 2018.
- Nesefî, Ebü'l-Bekâ Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed. *Metnü'l-Menâr fî usûli'l-fıkḥ*. İstanbul: Dersâadet, 1326.

- Özdemir, İbrahim. İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Pezdevî, Ebü'l-Usr. *Usûlü'l-Pezdevî*. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mahşûl fî 'ilmi'l-usûl*. thk. Taha Câbir Alavânî. Kahire: Dârü's-selâm, 2011.
- Sadruşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ud. *et-Tavdîh, Telvîh* ile birlikte. Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.
- Sekkâkî, Ebü Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf. *Miftâhü'l-'ulûm*. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2. Basım, 1987.
- Semerkindî, Ebü'l-Kasım b. Ebî Bekr. *Şerhü'r-Risâleti'l-vaz'iyye el-kebir*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 144.
- Seyyid Şerîf, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Hâşiye 'ale't-Tasavvurât*. 1289.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Cem'ü'l-cevâmi'*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2003.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- Şebrâvî, Abdulhâlık. "el-Minha'l-ilâhiyye fi'l-kavâi'di'l-vaz'iyye". *el-Mecmû'ü'l-vaz'î*. Amman: Dârü'n-nûri'l-mübîn, 2016.
- Şirâzî, Ebu İshak İbrahim b. Alî. *el-Lüma' fî usûli'l-fıkḥ*. Bahreyn: Mektebetü Nizam Yakûbi el-Hâsse, 2013.
- Tahlâvî, Ömer b. Alî. *Gâyetü'l-ihkâm fî âdâbi'l-fehmi ve'l-ifhâm, Semerü's-sümam* şerhi içinde. Cidde: Dârü'l-minhâc, 2009.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhü's-saâde ve misbâhü's-siyâde*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2010.
- Taşköprizâde. *Risâle fî vaz'i'l-elfâz*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, 2841.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *et-Telvîh 'ale't-Tavdîh*. Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer. *el-Kıştâs fî 'arûz*. thk. Fahreddin Kabâve. Beyrut: Dârü'l-marife, 2. Basım, 1989.
- Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *Luktatü'l-'aclân*. Kahire, 1908.

İBN HAZM VE GAZZÂLÎ'NİN MANTIĞA BAKIŞI

Ibn Hāzım and Ghazālī's View of Logic

İbrahim Çapak

Prof. Dr., Bingöl Üniversitesi Rektörü

icapak@bingol.edu.tr

ORCID-ID: 0000-0003-4473-3524

Öz

Bu çalışmada İbn Hāzım ve Gazzālī'nin mantık ilmine bakışı incelenecektir. İbn Hāzım, mantık ilminin gerekli olduğunu, yöneticilerin mantık ilmini öğrenenleri desteklemeleri gerektiğini ifade etmektedir. Gazzālī de “mantık ilmini bilmeyenlerin ilmine güvenilmez.” diyerek mantık ilminin zorunluluğuna dikkat çekmekte ve mantık ilmin kaynağının Kur'an olduğunu ifade etmektedir. Her iki filozof da İslam dünyasında mantık ilminin zorunluluğuna dikkat çekerek mantığın İslam dünyasında meşrulaşmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hāzım, Gazzālī, Mantık, Kavram, Kıyas, Din

Absract

In this study, the perspectives of Ibn Hāzım and Ghazālī about logic will be examined. Ibn Hāzım states that logic science is necessary and administrators should support those who learn logic. Ghazālī also draws attention to the imperative of the science of logic by saying that “the knowledge of those who do not know the logic science cannot be trusted.” and states that the source of logic science is the Qur'an. Both of the philosophers drew attention to the imperative of logic in the Islamic World, and made the logic legitimate in the Islamic World.

Keywords: Ibn Hāzım, Ghazālī, Logic, Concept, Syllogism, Religion

Giriş

Mantık, doğru düşünme sanatıdır. İlk insandan beri insanoğlu doğru düşünme ve düşüncesini muhataplarına doğru bir şekilde aktarma çabası içerisinde olmuştur. Mantık ilmini sistemleştiren ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan Aristoteles'in ortaya koyduğu mantığa dair fikirleri diğer bazı toplumları olduğu gibi İslam dünyasını da ciddi anlamda etkilemiştir. Nitekim ilk müslüman filozof el-Kindî başta olmak üzere Fârâbî, İbn Sinâ, İbn Hazm, Gazzâlî ve İbn Rüşd gibi müslüman mütefekkirler ortaya koydukları mantık ve felsefeye dair eserlerinde Aristoteles'in görüşlerine de yer vermişlerdir. Bu çalışmada amacımız İslam dünyasında mantığın meşrulaşmasını sağlayan biri Endülüslü diğeri Tus'lu olan iki müslüman mütefekkirin diğeri bir ifade ile İbn Hazm ve Gazzâlî'nin özellikle mantığın önemine dair bazı fikirlerine yer vererek Aristoteles'in mantık anlayışına atıfta bulunmaktır.

1. İbn Hazm ve Mantığa Bakışı¹

Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsi el-Kurtubî künyesi ile bilinen İbn Hazm, Kurtuba'nın doğu kesimindeki Rabaz-ı Minyetü'l-Mugire'de 384/994 tarihinde doğmuş ve 456/1064 tarihinde memleketi olan Leble'de (Niebla) vefat etmiştir. İbn Hazm, İslâm dünyasında en çok eser veren âlimlerden biridir. Oğlu Ebû Râfi' Fazl b. Ali baba-sının yazdığı, yaklaşık 80.000 varak tutan 400 cilt kitabın kendisine kaldığını haber vermektedir. İbn Hazm'ın yazdığı eserlerden bazıları şunlardır: *el-Muhallâ* (el-Mücellâ adlı eserinin şerhidir), *el-İhkâm fî usûli'l-aḥkâm*, *Merâtibü'l-icmâ'*, *es-Siyâse*, *Mülahḥaṣu (telḥîṣu) ibtâli'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istiḥsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*, *el-Faṣl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-niḥâl*, *Tavku'l-ḥamâme fî'l-ülfeti ve'l-üllâf*, *el-Aḥlâk ve's-siyer*, *et-Takrîb li-haddi'l-mantık ve'l-medḥal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsileti'l-fıkhiyye*.

İbn Hazm mantık külliyyatını oluşturan; İsağucî, Kitâbü esmâi'l-müfreda (Kategoriler), Kitâbü'l-aḥbâr (Peri Hermeneias), Kitâbü'l-burhân, Kitâbü'l-belâğâ (Retorik), Kitâbü'ş-şî'r başlıkları üzerinde özenle durmaktadır. Ona göre mantığa giriş demek olan İsağucî, Yunancada

¹ Bu çalışmanın İbn Hazm kısmı hazırlanırken çevirisini yaptığımız İbn Hazm'ın *et-Takrîb* adlı eserinden ve esere yazdığımız girişten istifade edilmiştir.

giriş (medhal) anlamındadır. Ayrıca Porfirius es-Suri'nin kitabının ismidir. İsbâgucî'den sonra yer alan mantık kitapları ise İskender'in hocası ve devletinin düzenleyicisi olan Aristoteles'e aittir.

İbn Hazm, İsbâgucî'nin temel konuları olan cins, tür, fasl, hassa ve araza başlamadan önce "duyulan seslerin taksimatı", "birden fazla ferdi kapsayan isimler", "tür ve fert olarak farklı olan ile fertleri farklı olup türleri aynı olan lafızlar", "tanım, tanıtm, bütün mevcudatın hakikati, vaz' ve yüklelemenin açıklamasına" dair konular üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır.

Kitâbü Esmâi'l-Müfredê'nin Aristoteles'in mantık kitaplarının ilki olduğunu ifade eden İbn Hazm, buna Yunancada "Katagoriyas" ismi verildiğini, anlamının ise "on kategori (makûlâtü'l-aşr)" olduğunu ifade etmektedir. İbn Hazm, Kategorilerden önce önemine binaen "esmâü'l-mütevâtî/e", "esmâü'l-müttefeka", "esmâü'l-muhtelifa", "esmâü'l-müştereka", "esmâü'l-muterâdife", "esmâü'l-müştakka", "kelamın (söz) kısımları ve anlamları" üzerinde durmakta ve bunların her birini örneklerle açıklamaktadır. Daha sonra cevher, nicelik, nitelik, izafet, zaman, mekân, durum, mülk (sahip olma), etki, ediliği örneklerle açıklamaktadır. Düşünürümüz, "Kitâbü Esmâi'l-Müfredê" başlığı altında kategorileri ele aldıktan sonra "ğayr", "misl", "hilâf", "zıt", "çelişki", "tekâbü", "varlık ve yokluk" terimlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Müellif, "hareket" konusu üzerinde durarak hareketi; oluş, bozuluş, büyüme, küçülme, dönüşüm ve intikal olmak üzere altı kısma ayırmaktadır. İbn Hazm, "mekânsal intikâlî hareket" üzerinde de durarak bunu, ihtiyari ve doğal olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. İhtiyari olanı da ikiye ayıran İbn Hazm, birincisini "Allah'ın rüzgâr, yağmur ve benzeri gibi hava cisimlerini istediği yere doğru hareket ettirmesidir."; ikincisini ise "nefs-i nâtıkanın kendisinde olan cisimleri; aşağı, yukarı, öne, arkaya, sağa, sola hareket ettirmesidir." şeklinde tanımlamaktadır.

"Kitâbü'l-aḥbâr"ın karşılığının Yunancada "Peri Hermeneias" olduğunu ifade eden İbn Hazm isim, kelime ve sözün (kavl) tanımını üzerinde durmaktadır. Ona göre isim, bir zamana delalet etmeyen, ittifakla vaz' edilmiş sestir. İsmi'nin parçaları, ismi'nin manasına delalet etmez. İsmi ve müsemmanın birbirinden farklı olduğuna dikkat çeken İbn Hazm, müsemmanın mana, ismi'nin ise onları ifade eden lafızlar olduğunu zikrederek filozofların "kelime" dediği şeye nahivcilerin "na't", kelamcılarının ise "sıfat" dediğini ifade etmektedir.

“Söz” lafzı ile kendi kendine kaim bütün haberlerin kastedildiğini ifade eden İbn Hazm, sözü (kavl) “haber” olarak da isimlendirmektedir. Ona göre haber ya olumlu ya da olumsuz; olumlu veya olumsuz olan haber de ya yanlış ya da doğru olur. Haber, tam olduğunda önerme (kazıyye) ismini alır. Önerme ya doğru ya da yanlış; olumlu ve olumsuz önermelerden her biri de ya şartlı ya da yüklemli olur. İbn Hazm, yüklemli ve şartlı önermelerin her birinin çeşitlerine yer vererek ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.

İbn Hazm, “Kitâbü'l-burhan” başlığı altında Aristoteles’in, mantık külliyatında yer alan amaçları, burhanın suretlerini ve şartlarını açıklamak olan *I. Analitikler* (Analytica) ile *II. Analitikler*’i (Efozoktika) ele almaktadır. Ayrıca o, burhanla ilişkisinden dolayı mantık külliyatının beşinci kitabı olan *Topika*’yı (Cedel) ve bu külliyatın altıncı kitabı olan *Sofistika*’yı (Safsata) da bu bölüme eklemiştir. İbn Hazm, Aristoteles’in söz konusu kitaplarını olduğu gibi burhan bölümüne almamış mümkün olduğu kadar özetlemiş ve bu kitaplarda yer alan bilgileri İslam düşüncesine uygun bir şekilde islami literatür ile beslemiştir.

Düşünürümüz, burhan başlığı altında “önerme ve döndürme (aks)”, “şartlı önermeler”, “sıfatların katmanlaştığı burhan türleri”, “görünüşte mukaddimleri farklı olduğu halde olumlu ve olumsuzdaki maksatlarının aynı olduğu burhan türleri”, “mukaddimleri çok olup her bir mukaddimenin kendinden sonraki mukaddimeyi gerekli kıldığı burhan türleri”, “lafzen şartlı anlamca yüklemli olan burhan türleri”, “yanlış sonuçtan elde edilip olumsuzunun doğrulandığı burhan türleri”, “farklı mukaddimelerden elde edilen neticelerden oluşmuş burhan türleri”, “fıkhi hükümlerdeki burhanın hükümleri”, “ilimlerin (maârifin) kısımları”, “bir topluluğa burhanı ikame etmede karışık gelen şeyler”, “fasit oldukları halde bir topluluğun burhan saydıkları şeyler ve bunları burhan sayanın hatası” ile “safsatanın beyanı hakkında fazladan birkaç söz” gibi birçok başlık üzerinde durmaktadır.

İbn Hazm, burhana dair bilgi verirken sadece teknik bilgiye değil, İslami ilimlerden özellikle de fıkhıtan birçok örneğe yer vermektedir. Örneğin onun kıyasın birinci şeklinin birinci ve ikinci modlarına verdiği fıkıh örnekleri şöyledir:

Birinci mod:

Bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir.

Bütün içkiler haramdır.

O halde bütün sarhoşluk veren şeyler haramdır.

İkinci mod:

Bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir.

Bütün içkiler helal değildir.

O halde bütün sarhoşluk veren şeyler helal değildir.

Yine İbn Hazm, bitişik şartlı kıyasa fıkıh ilmi ile ilgili şu örneğe yer vermektedir:

Kişi; akıl, baliğ ve evli iken zina ederse celde uygulanır ve recmedilir.

O evlidir.

O zaman celde uygulanır ve recm edilir.

İbn Hazm, ayrık şartlı önermede mukaddem veya taliden birinin istisna edilmesi durumunda diğerinin sonuç olacağını ifade ederek buna kelam ilmi ile ilgili aşağıdaki örnekleri vermektedir:

Âlem ya ezeldir ya da hâdistir.

Âlem hâdistir.

O halde âlem ezeli değildir.

Âlem ya ezeldir ya da hâdistir.

Âlem ezeli değildir.

O halde âlem hâdistir.

İbn Hazm, insanlar arasında bilinen ilimleri, Kur'an, hadis, mezhepler, fetva, mantık, nahiv, dil, şiir, haber, tıp, matematik-geometri ve astronomi ilimleri şeklinde sıralamaktadır. Ona göre bu ilimlerden ibare ilmi ve belağat ilmi ortaya çıkmaktadır. Belağat (retorik), dili kullananların her dilde bulunan manaların lafızlardaki konumlarını güzel görmeleri miktarınca bütün dillerde değişiklik arz eder. Bazen garip kelimeler belağattan sayılır. Ama bu garip kelimelerin çok kullanılması belağattan sayılmadığı gibi güzel de karşılanmaz. İbn Hazm'a göre belağat; avamın bir şeyi, havasın anladığı gibi anlamasıdır. Belağat, avamın daha önce bilmediğinden, havasın da daha önce nazmı ve manasını duymadığından dikkatini çeken ve muradını iyi kavradığı lafız ile olur. Bu lafza ondan olmayanı eklememesi, maksattan ihtiyaç duyulan şeyi hazf etmemesi, muhatabın anlayışına yaklaştırması ile olur. Zor anlaşılana anlayışa yaklaştırıp açıklaması ile gerçekleşir.

İbn Hazm şiiri; sanat, tabiat ve maharet olmak üzere üç kısma ayırarak, her birini tanımlamaktadır. Ayrıca İbn Hazm, şiir ile ilgili ayet (el-Yâsin 36/69) ve hadislerle dikkat çekerek, hikmet, vaaz ve Resûlullah'ı övmeye dair şiirlerin olumlu etkilerinin olabileceğini ifade etmektedir.

Mantığı son derece önemli biri ilim olarak gören İbn Hazm, mantık ilminin selef-i salihin tarafından bilinip bilinmemesi ile ilgili şu ifadelere yer vermektedir.

“Cahilin biri derse ki: Selef-i sâlihinden kimse, bu ilim (mantık) hakkında konuştu mu? Ona denir ki: Bu ilim tüm akıl sahiplerinde sabit olarak vardır. Zeki bir zihin, Allah'ın ona verdiği geniş fehim vesilesiyle bu ilmin faydalarına ulaşır. Cahil kişi ise uyarılıncaya kadar kör gibi yoluna devam eder. Diğer ilimler de bu ilim gibidir. Selef-i sâlihinden hiç kimse nahiv ilminin konuları hakkında da konuşmadı. İnsanların, Arap dilindeki manaların değişmesiyle değişen hareketlere olan cehaleti yaygınlaşınca, âlimler nahiv kitaplarını yazmaya başladılar. Böylece büyük bir sorunu bertaraf ettiler. Bu çaba, Allah'ın ve O'nun resûlünün kelimasını anlamaya yardımcı oldu. Bu ilmi bilmeyen, rabbi hakkında anlayışı, nakıs biri haline geldi. Âlimlerin bu faaliyeti, kendilerine bol sevap kazandıran bir iyilik oldu. Bu durum âlimlerin dil ve fıkıh kitaplarını yazmada da aynen geçerlidir. Çünkü selef-i sâlih, Allah'ın onlara verdiği lütuf ve nübüvveti müşahede sayesinde bunların hepsinden müstağni idiler. Onlardan sonra gelenler ise bunların hepsine muhtaçtır. Bu ilimleri almamış, bu kitapları okumamış kişinin noksanlığı biliniyor. Böyle bir kişi hayvanlara daha yakındır. Bunun gibi kim bu ilimden cahil kalırsa, Allah'ın ve resûlünün kelimasının yapısı ona gizli kalır. Öyle bir fesada bulaşır ki bu fesat ile hakkı birbirinden ayırt edemez. Dinini yalnızca taklit yoluyla öğrenir. Taklit ise yerilen bir şeydir. Dalaletten güvende olsa da yerilmeyi hakeder.” (İbn Hazm, 2008, 38).

Yer verilen ifadelerinden de anlaşıldığı gibi İbn Hazm, selef-i sâlih'in Allah'ın kendilerine verdiği fehim sayesinde mantık ilminden haberdar olduklarını nahiv ve diğer ilimlerde olduğu gibi ihtiyaç hâsıl olana kadar bunlar hakkında eser yazılmadığını ifade etmektedir. Ona göre mantık ilmini bilmek insanı cehaletten kurtarır; Allah'ın kelamının ve Hz. Peygamber'in mesajının daha iyi anlaşılmasını sağlar.

Aristoteles'in mantık konularında yazılmış toplam sekiz kitabının olduğunu ifade eden İbn Hazm, yararı fazla olduğu için Allah'ın memnun olacağı iyiliklerden olacağını umarak bu kitapları açıkladığını ifade

etmekte ve insanların bu kitaplar hakkında, dört gruba ayrıldığını üçünün büyük hata ve haksızlık içinde, dördüncüsünün ise terkedilmiş hakikat, bilinmeyen doğru ve zulme uğramış ilim olduğuna yer vermektedir (İbn Hazm, 2008, 44-46). Ona göre zulme uğrayana yardım etmek ise çok sevabı olan bir farzdır. İbn Hazm, sözkonusu grupların her birini ayet ve hadislere de yer vererek açıklamaktadır. İlk üç grubu eleştiren İbn Hazm, dördüncü grubu ise övmektedir. Ona göre bu grupta yer alanlar, saf zihinler, sapmamış temiz fikirler ve selim akılla düşünenlerdir. Böylece bu kitaplar ile aydınlanmış, gayelerine vakıf olmuş, ışıyla yollarını bulmuş ve zorunlu delillerle tevhid inancı, onların nefsinde karar kılmıştır. Bu gruptakiler, mahlûkatın kısımları ile Allah'ın mahlûkata nasıl etki edip yönettiğine şahit olmuşlardır. Onları bu kıymetli kitapları; zorluk anlarında terk etmeyecek, sıkıntı zamanlarında hep yanlarında olacak salih dost, samimi koruyucu ve ihlaslı yaren olarak gördüler. Ne zaman ilimlerin dar yollarında yolculuğa çıksalar, bu kitapların faydalarını önlerinde ve yanlarında bulurlar. Böylece bu ilim, kuyumcunun altını düzleştirmek ve altınlığını ortaya çıkarmak için kullandığı alet ile cisimlere saflık ve cila vermek için kullanılan eşyalar gibi olur.

Bu kitaplar hakkında yer verilen olumsuzlukların, onların tercümelelerinden kaynaklandığına dikkat çeken İbn Hazm'a göre bu kitapların tercümeleleri kötü yapılmış ve yaygın olmayan kelimeler kullanılmıştır. Her bir mefhumu anlatmak için, her kelime uygun olmayabilir. İdrakimiz ve Allah'ın bize lütfettiği kuvvet ve tasarruf ile bu kitapları avam, havas, âlim ve cahil herkesin anlamada eşit olacağı şekilde kolay ibareler ile yazmamız, bizi Allah'a yakınlaştıracaktır. Aristoteles'in mantık eserlerinin tercümelelerinin kötü oluşunu kavram kargaşası ve mütercimlerin hasis ve yetersizliğine bağlayan İbn Hazm, mantık ilminin teşvik edilmesi için her türlü faaliyetin yapılması, kolaylaştırılması ve bu ilme talip olanlara maddi imkân sağlanması gerektiğini, aksi halde bu ilimden az eser ve yok olan öncüler kalamacağını ifade etmektedir.

Bu kitapların, etkili ilaçlar gibi olduğunu ifade eden İbn Hazm, eğer bu ilaçları, çok sıhhatli, düzgün tabiatlı, güzel karakterli biri içerse; bunların faydasını görür, bünyesini temizler, duyu organlarını güçlendirir, gidişatını düzeltir. Hasta, mizacı karışık biri içerse; bu ilaçlar onu telef eder ve

sıkıntısını artırır. Bu ilaçlar gibi söz konusu kitapları, keskin akıl sahibi, güçlü idrakli biri okursa; nereye giderse her ne yaparsa büyük faydadan, aydınlatıcı hidayetden, apaçık beyandan, talep ettiği her ilimde başarıdan, din ile dünya hayrından mahrum kalmaz. Eğer şaşkın akıl sahibi birisi eline geçirirse; bu kitaplar, onu saptırır. Cılız idrak sahibi biri eline geçirirse; o kişiyi, değiştirir ve hayrete düşürür. Herkes kendi durumuna göre sözkonusu eserlerden istifade etmelidir (İbn Hazm, 2008, 50).

Aritoteles'in mantık eserlerinin daha iyi anlaşılması için *et-Takrîb* adlı eserini kaleme alan İbn Hazm, eseri hakkında şu değerlendirmede bulunmaktadır: "Bu kitabımızı okuyan kişi bunlara karşı paniğe kapılmaz ki korkarak dönüp gitsin, ürkererek kaçsın, yüz çevirerek bu meziyetten uzaklaşsın. Biz burhanın üstün çıkardığı, müşahedenin desteklediği şeyi söylüyoruz." (İbn Hazm, 2008, 50). İbn Hazm'a göre akılları, Kur'an'ı anlamaktan aciz kalanlar bu kitapları insafsız isteklerle, yanlış fikirlerle ve karışık anlayışlarla aldıkları için çok geçmeden doğru yoldan saptılar, hakikatten ayrıldılar. Ümmetin kanını helal kılanlar, bazı inkâr yollarına meyledenler ve Allah'a söylemediği şeyi isnat edenler hep bunlardandır. Allah kendi kelamı olan vahyinde şöyle buyurmaktadır: "Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsikları saptırır." (el-Bakara 2/26). Bir şeyi, doğru olmayan şekilde ele alan ile bir şeye gücü yetmeyen kişinin durumu da bunun gibidir.

İbn Hazm'a göre (Aristoteles'in) mantık kitaplarının faydası yalnızca bir ilimde değil, bütün ilimlerde söz konusudur. Allah'ın kitabı, Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisi ve helal-haram, vacip, mubah, fetvalardaki faydası, en önemli faydalardandır. Yine Allah ve Resûlullah'ın (s.a.v.) kesinleştirdikleri isimler ile bu isimlerin ihtiva ettiği ve üzerine ahkâmın bina edildiği manalarının ve bu isimlere dâhil olmayan eşyanın anlaşılması bu faydalardandır. Yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Hazm'a göre kim bu ilimden bir miktar kavramazsa; Allah'ı ve Resûlullah'ı anlamaktan uzak olur. Böyle bir kişinin, sözün kurallarını, bazı sözlerin bazı sözlerden oluşumunu, öncüllerin tertip ve arz edilmesini, öncüllerin hep doğru çıkan burhanın oluştuğu neticeleri intac etmesini, neticelerin; bazen doğru bazen de itibar edilmeyen yanlış öncüllerden ayrılmasını bilmediğinden fetva vermesi caiz değildir.

İbn Hazm'a göre fikirler, dinler, sapkın akımlar ve mezheplerin ilmi ile uğraşan kişinin, bu kitapları öğrenmeme gibi bir alternatifi yoktur. Bu kitapları bilmenin faydası, kendi kendine kaim olanı kaim olmayandan, konuyu yüklemden ayırt edebilme ve yükleme, karışıklık, burhan, hata-be ve diğer bazı şeylerin vecihlerini bilmektir. Nahiv, dil, doğruyu yanlış-tan ayırt etmedeki haber ilmi, şiir, belağat, aruz ilimlerinde, mantık ilmi-nin geniş tasarrufu, sıkı birlikteliği ve açık faydası vardır. Tıp, geometri ve astronomi ilimleriyle ilgilenenler bu ilimlerden müstağni olamazlar (İbn Hazm, 2008, 50-52).

İbn Hazm, kendi eserinde, Aristoteles'in eserlerini şerh etme, birçok kişinin yanlışlık yaptığı fasit fikirleri eksiksiz tashih etme; kapalı konulara dikkat çekme, hakikat talibinin kendisine ihtiyaç duymayacağı şeyleri kısa tutma, yine burhan talibinin az ihtiyaç duyacağı her şeyi kuşatarak farklı farklı meseleleri bir araya getirmeyi amaçladığını ifade etmektedir.

Sonuç olarak İbn Hazm, mantık ilmini diğer ilimler için zorunlu görmektedir. Mantık bilmek sadece bilimleri anlamak için değil, kişinin imanını güçlendirmek için de son derece önemlidir. Çünkü İbn Hazm, mantık ilminin kişiyi Allah'a ve Resûllulah'a yakınlaştırdığını ifade etmektedir. Onun içindir ki İbn Hazm, sorumluluk sahibi olan kişilerin, mantık ilmi için ortam hazırlamaları ve mantık ilmini tahsil edenlere maddi imkân sağlamaları gerektiğini ifade etmektedir.

2. Gazzâlî ve Mantığa Bakışı²

İran'ın Tus şehrinin Gazal kasabasında 450/1058 yılında doğan Gazzâlî, çocukluğunda kendi memleketinde eğitim aldıktan sonra Ebû Nasr İsmailî'den ders almak üzere Cürcan'a gitmiş, daha sonra dönemin ilim ve kültür merkezi olan Nişabur'da İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Meâli el-Cüveynî'den eğitim almıştır. Ayrıca Ebu Hâmid er-Rezekânî, Ebu'l-Hüseyin el-Mervezî, Ebu Nasr el-İsmailî, Ebu Sehl el-Mervezî, Ebu Yusuf en-Nessâc gibi devrin büyük âlimleri Gazzâlî'ye hocalık yapmışlardır. Gazzâlî, dönemin âlimlerinden usûl-i hadis, usûl-i fıkıh, kelâm, mantık, hukuk ve münazara gibi ilimleri öğrenmiştir.

2 Çalışmanın bu kısmında *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı* adlı eserimizden ve Gazzâlî'nin mantık anlayışı ile ilgili yazdığımız makalelerden istifade edilmiştir.

Nişabur'da öğrenimini tamamlayınca, Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün daveti üzerine Bağdat'a giden Gazzâlî, yaptığı hizmetlerden dolayı Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından şimdiki tabirle, Nizâmiye Üniversitesi rektörlüğüne tayin edilmiştir. Burada Ebû Mansur Muhammed, Muhammed b. Esad et-Tusî, Ebu'l-Hasan el-Belensî, Ebu Abdullah Cümert el-Hüseynî gibi birçok öğrenci yetiştiren Gazzâlî, 505/1111 yılında 55 yaşında iken vefat etmiştir.

Gazzâlî, eserlerinde mantığa çok önem vermiş, mantığı İslami ilimlere sistemli bir şekilde uygulama çabası içerisinde olmuştur. Ayrıca Gazzâlî, felsefenin bazı kısımlarını özellikle de metafiziği eleştirdiği halde mantığa ve açık seçik analitik düşünceye büyük saygı göstermiştir (Leaman, 2015, 42). Ona göre mantık, doğru tanım ve kıyası, yanlış tanım ve kıyastan, kesinlik ifade eden bilgileri, kesinlik ifade etmeyen bilgilerden ayıran bir ilimdir. Mantık ilmi, diğer bütün ilimlerin ölçüsü konumundadır (Gazzâlî, 1961, 36). Hatta yeni bilgilere ulaşmanın tek yoludur (Gazzâlî, 1961, 37; Fârâbî, 1990, 23). Mantık, bütün bilgiler, bütün bilimler için bir mizan, bir miyar, bir mihakk (ölçüt) gibidir. Bu ilmin ölçüsüne vurulmayan her fikrin ayarı bozuktur. Mantık ölçüsü ile ölçülmedikçe hangi bilginin tam ve hangi bilginin eksik olduğu bilinemez (Bingöl, 2000, 301). Ayrıca Gazzâlî'ye göre "şiire göre vezin, iraba göre nahiv ne ise, akli delillere göre mantık odur. Çünkü şiirin vezinsiz olanı vezinli olanından ancak şiir vezinleri ile, irabın doğru olanı yanlış olanından nahiv yoluyla ayrıldığı gibi, akıl yürütmelerin doğru olanı yanlış olanından ancak mantık ölçüleri ile ayrılır." (Gazzâlî, 1961, 59-60). Görüldüğü gibi Gazzâlî, mantık ile diğer ilimler arasında sıkı bir ilişkinin varlığına dikkat çekmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi mantık ile diğer ilimler arasındaki ilişki sıradan değil, şiir ile vezin ve irab ile nahiv ilimleri arasındaki ilişki gibidir. Yani vezinsiz şiir, irabsız nahiv ilmi olamayacağı gibi mantık ile alakası olmayan bir ilim de olamaz.

Gazzâlî, bazı eserlerinde mantık ilmini, Eflatun'a dayandırmaktadır. Ona göre Eflatun'un öğrencisi Aristoteles, bu ilmi geliştirmiş ve delillendirme sanatını tertip etmiştir. Astronomi ve geometri (hendese) ilimleri de böyledir. Aristoteles'in kitapları bunlara da temel kaynak olmuştur (Gazzâlî, ts., 56). Aristoteles'in, mantık ilmini tertip ederek, felsefi ilimlerin daha kolay anlaşılır hale gelmesini sağladığını (Gazzâlî, ts., 36) ifade eden Gazzâlî, onun ilmini bize layıkıyla aktaranın Farâbî ve İbn Sinâ olduğunu belirtir.

Gazzâlî'ye göre bu iki filozofun dışında Aristoteles'in ilmini bize aktaranlar, hatalı ve karışık olarak aktarmışlardır (Gazzâlî, ts., 36). Gazzâlî, filozofların mantık ilmi ile ilgili hükümlerinin doğru olduğunu, fakat mantığın sadece onlara ait bir ilim olmadığını zikreder. Ona göre mantık, kelâmcıların "Kitâbu'n-Nazar" adını verdiği sanatın kendisidir. Filozoflar, bu ifadeyi kendi arzularına uyararak mantık şeklinde değiştirmişlerdir. Gazzâlî, mantığın İslam âlimleri tarafından "Kitâbu'n-nazar" ismi dışında bazen "Kitâbu'l-cedel" bazen de "Medâriku'l-ukul" ismiyle kullanıldığını, güçsüz ve akıllı görünmek isteyen kişilerin mantık ilmini duyunca bunun, kelâmcıların bilmediği yabancı bir sanat olduğunu ve filozoflardan başka kimsenin bu sanattan haberdar olmadığını zannettiklerini ifade eder (Gazzâlî, 1927, 45; Gazzâlî, 1981, 14). Ayrıca Gazzâlî, *el-Kıstâşu'l-mustakîm* adlı eserinde mantığın temel konularından olan kıyas çeşitlerini "ölçü/mizan" olarak isimlendirmekte ve buna delil olarak da "el- Rahman 1/9" ve "el- Hadid 25" ayetlerini³ göstermektedir. Gazzâlî, aynı eserde ilk öğreticinin Allah, ikinci öğreticinin Cebrail ve üçüncü öğreticinin de Peygamberler olduğunu ifade ederek mantığın kaynağını vahye dayandırmaktadır (Gazzâlî, 1900, 21-22; Çağrı, 1996, 6/496). Gazzâlî'ye göre, mantık bütün ilimlerin ölçüsüdür. Bu bakımdan mantık bilmeden ilimlerin özüne varmak mümkün değildir. Ayrıca mantık, makuller konusunda düşünmenin aracı niteliğindedir (Gazzâlî, 1927, 46). Mantık ve matematik ilimleri fazla spekülasyona müsait olmadığından genellikle itiraza uğramamışlardır (Gazzâlî, 1961, 200). Mantığın ele aldığı konular din ile ilgili olmadığından, onun din açısından reddedilmesini gerektirecek bir durum da söz konusu değildir (Gazzâlî, ts., 40). Gazzâlî'nin felsefi ilimlerin altı disiplininden biri olarak kabul ettiği mantığa (Gazzâlî, 1961, 38)⁴ verdiği önemi, *el-Mustasfâ* adlı eserine yazdığı

3 Söz konu ayetler şunlardır: "Rahmân (çok merhametli olan Allah), Kur'anı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı öğretti. Güneş de ay da bir hesap iledir. Bitkiler ve ağaçlar secde etmektedirler. Göğü yükseltti ve mizanı koydu. Sakın tartıda taşkınlık etmeyin. Tartıyı adaletle yapın, terazide eksiklik yapmayın." (el- Rahmân 1/9). "Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve ölçüyü indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah'ın dinine ve peygamberlerine görmeden yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür." (el-Hadid 25).

4 Gazzâlî, felsefi ilimleri; riyâziye, mantık, tabiiye, ilâhiye, siyâsiye ve ahlak şeklinde altı kısım olarak kabul etmektedir. Bknz. Aynı yer.

mukaddimedeki, “bu mukaddime, bütün ilimlerin bir mukaddimesidir ve bu mukaddimeyi tam olarak kavramamış kimselerin ilimlerine kesinlikle güvenilmez.” (el-Gazâlî, 2013, 10; Gazzâlî, 1994, 1/11) şeklindeki ifadeleri açıkça ortaya koymaktadır. Gazzâlî, Aristoteles’in formel mantığına İslam aleminde meşruiyet kazandırmış, kendi döneminden başlayarak yakın zamanlara kadar medreselerde okunmasına sebep olmuştur. Onun “Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez.” demesi, o zamana kadar kabul görmeyen bir ilim dalı olan mantığın, İslam ilimlerinin temeli haline gelmesini sağlamıştır (Uludağ, 2000, 251). Aslında Gazzâlî, “Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez.” demekle mantığa karşı takınılan olumsuz tavrı değiştirmekle kalmamış, onun öğrenilmesinin zorunlu olduğuna da dikkat çekmiştir. Gazzâlî, mantığı İslami ilimlere özellikle de fıkıh usulüne sistematik olarak uygulayan ilk kişi olarak bilinir (Seyyid, 1981, 187). Ondan önce hocası Cüveynî, *el-İrşād* adlı eserinde mantığı kelama uygulama çabası içerisinde olmuştur ancak bu çaba çok yetersiz kalmıştır (Seyyid, 1981, 21). Ayrıca Gazzâlî’den önce Endülüs’te İbn Hazm (994-1064), bu çaba içerisinde olmuş, özellikle *el-Taqrīb li-haddi’l-mantıq* adlı eserinde mantığı savunmuş ve fıkıh ilminden örnekler vermiş, mantık öğrenmenin zorunluluğuna dikkat çekmiştir (İbn Hazm, 2008, 50-52; Seyyid, 1981, 22-58; Topaloğlu, 1991). Nicholas Rascher’e göre, Gazzâlî’nin, mantığı başarılı bir şekilde İslami ilimlere uygulamasından sonra mantığın altın çağı denebilecek bir dönem başlamıştır (Rescher, 1964, 64). Gazzâlî’ye göre, mantıkta ne olumlu ne de olumsuz yönden dine taalluk eden bir şey yoktur. Mantık, kıyasların usulünü, burhanın öncüllerinin şartlarını, nasıl tertip edileceğini, hadd-i sahih denilen tarifi şartlarını, bunun nasıl takip edileceğini araştırır. Ona göre bilgi ya tanım yoluyla öğrenilen tasavvurdan ya da burhan yoluyla öğrenilen tasdikten ibarettir. Bunlarda inkâr edilmesi gereken bir yön yoktur. Bunlar kelâmcıların ve diğer ilim erbabının delile ait zikrettikleri şeyler cinsindedir. Aralarındaki fark ifade şekillerinde görülür (Gazzâlî, ts., 40; E. Marmura, 1975, 103). Gazzâlî, mantığın dinle olumlu veya olumsuz anlamda bir ilgisinin olmadığını ifade etmekle beraber mantıkçılara birtakım eleştiriler de getirmektedir. Ona göre, felsefeciler genellikle mantık alanında doğru bir metoda dayanırlar. Çünkü mantıkta hata çok azdır. Ancak mantıkçılar anlam ve amaçlarda değil, kavram ve aktarımlarda hak ehline muhalefet etmektedirler. Onların amacı delil çıkarma (istidlal) yollarını

süslemektir (Gazzâlî, 1961, 32). Ayrıca onlar tanım ve bölmeye (taksim) fazla önem verirler; bunları ayrıntılı olarak anlatırlar (Gazzâlî, ts., 40).

Gazzâlî, Bağdat'ta 1091'den itibaren zamanının çoğunu felsefe okumaya ve felsefeye dair eserler yazmaya ayırmıştır. Onun, burada yaptığı incelemelerinde amaçladığı şey, özellikle mantık, fizik ve metafizik alanlarında bu ilimleri uzmanlarıyla mukayese edilebilecek derecede öğrenmek olmuştur. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl* adlı eserinde, filozofların, kendilerinin bütün metafizik görüşlerini kıyas yoluyla ispat etmeyi başaramadıklarına işaret etmektedir; bu da onun mantıkla derinden ilgilendiğinin ve hem başkalarının hem de bizzat kendi düşüncesinin mantıksal yönlerine önem verdiğinin bir göstergesidir (Watt, 1963, 58, 123). Gazzâlî'nin mantığa dair yazdığı eserler, onun mantığa olan ilgisini açıkça ortaya koymaktadır. Bu eserleri telif tarihi sırasına göre şöyle sıralamak mümkündür:

Maķāsıdü'l-felāsıfe (1095): Gazzâlî, bu eserde mantık, fizik ve metafizik konusunda filozofların görüşlerini ele almaktadır. Bu eser aynı zamanda, Gazzâlî'nin, filozofların iddialarına cevap verdiği *Tehāfütü'l-felāsıfe* adlı eseri için bir giriş olarak da kabul edilir.

Mi'yāru'l-ilm (1099): Bu eser Gazzâlî'nin mantık ile ilgili en kapsamlı eseridir. O, bu eserinde, bazı İslami terim ve örnekleri kullanmaya özen göstererek mantığın İslami ilimler için önemine dikkat çekmekte, Aristoteles'in mantık eserlerinden örnekler vermeyi de ihmal etmemektedir.

Mihāķku'n-nazār (1099): Gazzâlî, bu eserinde mantıki terminolojiyi kullanmakla beraber, örneklerini kelimeler ve usul ilminden seçmektedir.

el-Kıstāsü'l-mustaķīm (1103): Bu eserde Gazzâlî, mantığın Kur'an kaynaklı olduğunu ifade ederek kıyas şekillerinin Kur'an'da mevcut olduğuna dikkat çekmekte ve kıyas çeşitlerini ayetlerden örnekler vererek açıklamaktadır.

Mustaśfā min 'ilmi'l-uşūl (1109): Gazzâlî, fıkıh ilmi ile ilgili olan bu eserinin başına yaklaşık 100 sahifelik bir mantık mukaddimesine yer vermektedir. Eserin bu mukaddimesinde Gazzâlî, hem Aristoteles mantığından hem de İslam hukukundan örnekler vermekte, İslami terminolojiyi kullanmaya özen göstererek mantığı İslam hukuku alanında başarılı bir şekilde uygulamaya çalışmaktadır (Gazzâlî, 1994, 22, 23; Acem, 1987, 24).

Gazzâlî'ye göre mantık, doğru tanım ve kıyası, yanlış tanım ve kıyas-tan, kesinlik ifade eden bilgileri, kesinlik ifade etmeyen bilgilerden ayıran bir ilimdir. Mantık, bütün ilimlerin mizanı, miyarı, mihakı (ölçüsü) ve hatta yeni bilgilere ulaşmanın tek yoludur (Gazzâlî, 1961, 36). Mantık ilmi ile ölçülmeyen her fikrin ölçüsü bozuk olduğu gibi bu ilim ile ölçülmeyen tam ya da eksik olduğu bilinemez (Bingöl, 2000, 301). Ayrıca Gazzâlî'ye göre “şiiire göre vezin, iraba göre nahiv ne ise, akli delillere göre mantık da odur. Zira, şiiirin ölçüsüz olanı vezinli olanından şiiir vezinleri ile, irabın doğru olanı hatalı olanından nahiv yoluyla ayrıldığı gibi, akıl yürütmelerin doğru olanı yanlış olanından sadece mantık ölçüleri ile ayrılır...” (Gazzâlî, 1961, 59-60). Gazzâlî'nin felsefi ilimlerin altı disiplinin-den biri olarak kabul ettiği mantığa verdiği önemi, *el-Mustaşfâ* adlı eserine yazdığı mukaddimedeki, “bu mukkadime, bütün ilimlerin bir mukaddimesidir ve bu mukaddimeyi tam olarak kavramamış kimselerin ilimlerine kesinlikle güvenilmez.” şeklindeki ifadeleri açıkça ortaya koymaktadır (Gazzâlî, 1322, 10; Gazzâlî, 1994, 1/11).

Gazzâlî, marifeti *Kıştâsu'l-müstakîm* ile ölçtüğünü ifade ederek İsrâ ve Şuarâ sûrelerinde yer alan “*ve-zinû bi'l-kıştâsi'l-müstakîm*” (el-İsrâ 17/35); (el-Şuarâ 26/182) ifadesine dikkat çekmekte “Kıştâsu'l-müstakîm”i “Allah'ın Kitabında tenzil ettiği ve elçilerine onlarla ölçmelerini öğrettiği beş mîzandır” şeklinde tanımlayarak “Kim Resûlullah'tan talim eder ve Allah'ın mîzânlarıyla bilgilerini tartarsa hidayet bulur; kim bundan yüz çevirip rey ve kıyas'a yönelirse, hakikatten sapmış, yüksekte yere çakılmış olur” demektedir.

Gazzâlî, Kur'an'da mîzânın varlığına Rahmân ve Hadîd surelerindeki şu ayetleri delil göstermektedir:

“er-Rahmân, O, Kur'an'ı öğretti; insanı yarattı; ona beyanı öğretti (...) ve mîzân'ı koydu ki, mîzân'da haddi aşmayasınız. Ölçüyü adaletle ikame edin ve mîzân'da hile yapmayın!” (el-Rahmân 55/1-9).

“Biz peygamberlerimizi açık belgelerle gönderdik. Onlarla birlikte kitap ve mîzânı indirdik ki, insanlar adaleti ikame etsinler.” (el-Hadîd 57/25).

Gazzâlî, söz konusu ayetlerde geçen “mîzân”ın marifetullah mîzânı olduğunu, mîzânın nasıl kullanılacağını, O'nun elçilerinden öğrenilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre Muallim-i evvel Allah, Muallim-i

sânî Cebrâil ve Muallim-i sâlis ise Resûlullah'tır (s.a.v.). Gazzâlî, Kur'an'ın mîzânlarının "mîzân-ı te'âdül", "mîzân-ı telâzüm" ve "mîzân-ı te'ânüd" olmak üzere üç tane olduğunu, mîzân-ı te'âdülün de "el-ekber", "el-evsat" ve "el-asğar" olmak üzere üçe ayrıldığını aktarmaktadır.

Burhan olarak da isimlendirdiği mîzânın Kur'an kaynaklı olduğunu ifade eden Gazzâlî, mîzân şekillerini Kur'an'dan öğrendiğini şu sözlerle dile getirmektedir:

"Ben bu ölçüleri Kur'an'dan öğrendim. Sonra onlarla bütün ilâhi bilgileri hatta kıyamet günü diriliş ahvalini, kabir azabını, ehli fücurun maruz kalacağı azabı, taat ehlinin göreceği mükâfatı o ölçülerle ölçtüm. Bunların hepsini Kur'an'a ve hadislerle uygun buldum ve kesin olarak inandım ki Muhammed (s.a.v.) sadıktır ve Kur'an haklıdır." (Gazzâlî, 1900, 59-60).

Gazzâlî, mîzân şekillerini Kur'an'dan ilk defa kendisinin çıkardığını ifade etmekle beraber, bunların Kur'an nazil olmadan önce de peygamberler yoluyla bazı toplumlar tarafından farklı isimlerle kullanıldığını ifade etmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Gazzâlî'ye göre doğru ile yanlış ortaya çıkarıcı ölçülerin en doğrusu ve en adili olan "Kıştâsü'l-müstakîm" Allah'ın Kur'an'da zikrettiği ve Cebrâil aracılığıyla peygamberlerine öğrettiği beş ölçüdür (Gazzâlî, 1900, 20). Gazzâlî'nin *Kıştâsü'l-mustakîm* adlı eserinde, Kur'an ölçüleri olarak da isimlendirdiği (Gazzâlî, 1900, 26) ve *Mi'yâru'l-ilm* adlı eserinde de kıyas çeşitleri ve şekilleri (Gazzâlî, 1961, 131,134) dediği bu ölçülere kısaca yer vermek faydalı olacaktır.

Mîzân-ı Te'âdül

Gazzâlî, "adalet-müsavat ölçüsü" olarak da isimlendirilen, mîzân-ı te'âdülü klasik mantıktaki yüklemli kıyasın karşılığı, mîzân-ı te'âdülün üç şeklini de yüklemli kıyasın üç şeklinin karşılığı olarak ele almaktadır. Buna göre "mîzân-ı ekber", yüklemli kıyasın birinci, "mîzân-ı evsat", yüklemli kıyasın ikinci, "mîzân-ı asgar" ise yüklemli kıyasın üçüncü şeklinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Orta terim, iki öncülün birinde yüklem diğerinde konu ise, birinci, orta terim, her iki öncülde de yüklem ise ikinci, orta terim, her iki öncülde de konu olarak bulunuyorsa, üçüncü şekil meydana gelir (Gazzâlî, 1961, 68-69; Gazzâlî, 1961, 134; Gazzâlî, 1322, 39; Gazzâlî, 1994, 92; İbn Sînâ, 1912, 49).

Gazzâlî, kıyasın birinci şekline karşılık gelen mîzân-ı ekberi, Kıştâs'ta adalet-müsavat ölçüsünün büyük ölçüsü olarak isimlendirmekte; örneklerini Kur'an'dan seçerek birtakım sonuçlar elde etmektedir. Gazzâlî'ye göre bu ölçü, Hz. İbrahim'in ölçüsüdür ve Hz. İbrahim bu ölçüyü Nemrut'a karşı kullanmıştır. Biz de bu ölçüyü Kur'an vasıtasıyla ondan öğreniyoruz (el-Bakara 2/258).

Gazzâlî, kıyasın ikinci şekline "ikinci nazım" dediği gibi "mîzân-ı evsat/orta ölçü" de demektedir. *Kıştâsü'l-mustaķim* adlı eserinde mîzânın bu şeklini de diğer mantık eserlerinden farklı ele alan Gazzâlî, örneklerini çoğunlukla Kur'an'dan seçmektedir. Ona göre orta ölçü yani kıyasın ikinci şekli de İbrahim'e (a.s.) aittir. Nitekim İbrahim (a.s.) "...Ben böyle sönüp batanları Tanrı diye sevmem." (el-En'am 6/76) demiştir. Gazzâlî bu ayetten hareketle bu şekilden kıyas örnekleri oluşturmaktadır (Gazzâlî, 1900, 29-30; Gazzâlî, ts., 110).

Kıyasın üçüncü şeklini "mîzân-ı aşğar/küçük ölçü" olarak isimlendiren Gazzâlî'ye göre, biz bu şekli Allah'tan öğreniyoruz, çünkü Allah bunu, Kur'an yoluyla Hz. Muhammed'e öğretmiştir. Kıştâs'ta, kıyasın bu şekline şu ayet örnek verilmektedir:

Yahudiler: Allah, beşere hiçbir şeyi indirmemiştir demekle Allah'ı kadının hakkını vererek takdir etmediler. De ki: Musa'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği ve sizin de parça parça kâğıtlar haline koyup işinize geleni göstererek açıkladığımız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi? (el-En'am 6/91; Gazzâlî, 1900, 32; Gazzâlî, 1993, 30).

Mîzân-ı Telâzüm

Gazzâlî'nin mîzân-ı telâzüm olarak isimlendirdiği kıyasın bu şekli, klasik mantıktaki bitişik şartlı kıyaslara karşılık gelmektedir. Bitişik şartlı kıyaslarda birinci öncül (mukaddime) iki önermeden oluşurken, ikinci öncül birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz halidir. Böylece birinci öncüldeki iki önermeden biri veya çelişği (nakiz) sonuç olur (Gazzâlî, 1961, 151; Gazzâlî, 1322, 40; Gazzâlî, 1994, 95; Fârâbî, 1990, 66). Gazzâlî'nin bu mîzâna örnek verdiği ayetlerden biri şudur:

Eğer yerde ve gökte Allah'ın dışında ilâhlar olsaydı, hiç tartışmasız, ikisi de bozulup gitmişti. Arşın Rabbi olan Allah onların nitelendirdikleri şeylerden yücedir. (el-Enbiyâ 21/22).

Yukarıda ifade edildiği gibi Gazzâlî, mîzân-ı telâzümü Kur'an kaynaklı görmekte, bu mîzâna Kur'an, fıkıh, kelim ve diğer bazı ilimlerden örnekler vermektedir. Ona göre mîzân-ı telâzüm pek çok ilmi alanda kullanılabilirdiği için son derece önemlidir (Gazzâlî, 1900, 36-38; Gazzâlî, 1993, 32). Gazzâlî, bu mîzânın özellikle de sonuç vermeyen modlarının, Bâtıniler tarafından kötü niyetle kullanılmasına dikkat çekmekte ve bu mîzânı kullananları uyarmaktadır.

Mîzân-ı Te'ânüd

Gazzâlî, "mîzân-ı te'ânüd" ifadesini ayrık şartlı kıyasların karşılığı olarak kullanmaktadır. Bu mîzân, büyük öncülü ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyastır (Acem, 1989, 159-160). Gazzâlî'ye göre bu mîzân şekli "telâzüm metodu" denen kıyas şeklinin tersidir (Gazzâlî, 1322, 42; Gazzâlî, 1994, 98). Gazzâlî, mîzân-ı te'ânüd'e Kur'an'da, Hz. Muhammed'e hitapla başlayan şu ayeti örnek vermektedir: "De ki: Size gökten ve yerden rızık kim veriyor? De ki: Allah. O halde ya biz veya siz, doğru yol üzerinde veya apaçık bir sapıklık içindeyiz." (el-Sebe' 54/24; Gazzâlî, 1900, 39; Acem, 1989, 165).

Zikredilen ölçüleri, "mevâzinü'l-akliyyât" olarak da isimlendiren (Gazzâlî, 1993, 26) Gazzâlî, bunların Allah tarafından konduğunu, Cebrâil (a.s.) tarafından öğretildiğini Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberler tarafından da uygulandığını ifade etmektedir. O, bu ölçülerin nerelerde kullanılabileceğini ise şu ifadelerle zikretmektedir: "Ben bu ölçülerle sadece dinî bilgileri değil, riyazî (matematik/aritmetik), hendesi (geometri), tabii, fikhî, kelâmî... hasılı vaz'î olmayan her hakiki ilmi ölçerim. Bu ölçülerle o ilimlerin hak olanlarını batıl olanlarından ayırt ederim. Bu ölçüler kıstâs-ı mustakîmdir; Kur'an'ın refikidir" (Gazzâlî, 1900, 60).

Gazzâlî, kıyas ile ilgili kavramlardaki farklı isimlendirmelere *Mustaşfâ'nın mukaddimesinde* ve *Mihakku'n-nazar'da* yer vermekle beraber asıl farklılığı Bâtinilere karşı yazdığı *Kıstâsu'l-mustakîm'de* ortaya koymaktadır. Çünkü Gazzâlî *Kıstâs'ta*, kıyas yerine ölçü, öncül yerine *esas/asıl*, önerme yerine *kefe*, orta terim yerine *amûdu'l-mizân*, tali yerine *lazım* veya *hüküm* ve mukadim yerine de *melzüm* veya *mahkûmun aleyh* demeyi tercih etmektedir (Gazzâlî, 1900, 44-45). Ayrıca daha önce de zikrettiğimiz

gibi yüklemli kıyaslara *birinci nemat*, bitişik şartlı kıyaslara *ikinci nemat* ve ayrıık şartlı kıyaslara da üçüncü nemat demek ve bitişik şartlı kıyasları *telâzüm ölçüsü*, ayrıık şartlı kıyasları da *te'ânüd ölçüsü* olarak isimlendirmektedir (Gazzâlî, 1900, 19; Gazzâlî, 1322, 38-43; Gazzâlî, 1994, 90-97).

Gazzâlî, birinci nematı *adalet-müsavat*, ikinci nematı, *telâzüm* ve üçüncü nematı da *te'ânüd* olarak isimlendirmektedir. Mîzânın kendisinden önce de bildiğini fakat onunla ilgili isimleri ilk defa kendisinin kullandığını ifade eden Gazzâlî'yi mantiki terimleri yeniden bir takım isimlerle isimlendirmeye sevk eden şey bazı kimselerin mantiki terimleri kullananlara, onların kullandıkları isimlerden dolayı aldanıp inanmalarıdır (Gazzâlî, 1900, 41-42).

Sonuç

İnceleme konusu yaptığımız müslüman âlimlerden hem İbn Hazm hem de Gazzâlî, mantığın önemi ve zorunluluğuna dikkat çekmekte ve mantık konularına dair bir çok değerlendirmeler yapmaktadırlar. İbn Hazm, mantık ilminin bütün ilimler için gerekliliğine vurgu yaparken, mantık bilen kişinin inancı açısından Allah'a yakınlığına da dikkat çekmektedir. Ona göre mantık hem yanlış düşünmekten alıkoymakta hem ilimleri iyi anlamayı sağlamak hem de kişiyi Allah'a yakınlaştırmaktadır. Bundan dolayıdır ki ona göre yöneticiler mantık öğrenmeyi teşvik etmeli ve mantık öğrenenleri maddi olarak desteklemelidir. Hem İbn Hazm hem de Gazzâlî, mantığın önemine dikkat çekerken mantık eserlerinin ehil olmayan kişiler tarafından tercüme edilmesinin bir takım yanlış anlayışların oluşmasına sebep olduğunu ifade etmektedirler. Gazzâlî, mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez demekle kalmamış mantığın kaynağının Kur'an olduğunu ifade etmiştir. Ancak mantığa en fazla hizmet eden Aristoteles, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflardır. Gazzâlî, İbn Hazm'da olduğu gibi mantığı dinî ilimlere uygulamış örneklerini zaman zaman fıkıh, kelâm gibi ilimlerden seçmiş ve mantık terimlerini İslami literatürden seçmiştir. İslam dünyasında bazı âlimlerin felsefenin bazı alanlarına karşı çıkışlarının mantığa karşı olmayışının temel sebinin İbn Hazm ve Gazzâlî'nin mantık ilmine olan bakışları ve buna dair yazdıkları eserler olduğu kolaylıkla söylenebilir.

Kaynaklar

- Acem, Refik. *el-Mantık fî Eb'âdihî'l İslamiyeti ve'l 'Arabiyeti beyne'l-Fârâbî ve'l-Gazzâlî*. Beyrut: 1987.
- Acem, Refik. *el-Mantık 'inde'l-Gazzâlî*. Beyrut: 1989.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "Gazâlî ve Mantık Bilimi", *Gazâlî Özel Sayısı İslami Araştırmalar Dergisi* (2000), Ankara.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/489-505. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Elias. Marmura, Michael. "Ghazali's Attitude to the Secular Sciences and Logic". *Essays on Islamic Philosophy and Science*. ed. George F. Hourani. Albany: State University of Newyork, 1975.
- Fârâbî. "et-Tavṭî'atu fi'l-Mantık". *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. çev. Mübahat Türker-Küyel. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.
- Gazzâlî. *el-Kıştâsü'l-Müstakim*. Mısır: 1900.
- Gazzâlî. "el-Munḳız". *Resâil*. Beyrut: ts.
- Gazzâlî. *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-usûl*. Mısır: 1322.
- Gazzâlî. *Eşâsu'l-Kıyâs*. Riyad: 1993.
- Gazzâlî. *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi (el-Mustasfâ)*. çev. Yunus Apaydın. 2 Cilt. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Gazzâlî. *Makâsîdü'l-felâsife*. thk. Süleyman Dünya. Mısır: 1961.
- Gazzâlî. *Mihâḳku'n-nazar*. thk. Refik Acem. Beyrut: 1994.
- Gazzâlî. "Mi'râcü's-Sâlikîn". *Resâil*. Beyrut: ts.
- Gazzâlî. *Mi'yârü'l-'ilm*. thk. Süleyman Dünya. Kahire: 1961.
- Gazzâlî. *Tehâfütü'l-felâsife*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Gazzâlî. *Tehâfütü'l-felâsife*. thk. Bouyges. Beyrut: 1927.
- Gazzâlî. *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-usûl*. Beyrut: Darü'l-Fazilet li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2013.
- İbn Hazm. *et-Takrîb li-haddi'l-mantık*. çev. İbrahim Çapak - Yusuf Arıkanar. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2008.
- İbn Sinâ. *en-Necât*. thk. Muhyiddin Sabri el-Kurdi. Mısır: 1912.
- Rescher, Nicholas. *The Development of Arabic Logic*. London: University of Pittsburgh Press, 1964.
- Seyyid, Ahmed 'Azmi. T. *Ghazali's Views on Logic*. Edinburg: Edinburg University, Doktora Tezi, 1981.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1981.
- Uludağ, Süleyman. "Bir Düşünür Olarak Gazâlî". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3/4 (2000), 249-254.
- Watt, Montgomery. *Muslim Intellectual: A Study of al-Ghazali*. Edinburg: University of Edinburgh, 1963.

